

Téma č. 8

Kultura středověku I

Spunar, Pavel, a kol.: *Kultura středověku*. Praha : Orbis, 1972, „Věk středu“ a naše kultura, s. 9–35.

Pavelka, Jiří: Intimita, umění a masová média. In *Mladí lidé – aktivní občané v budoucí Evropě*. Sborník referátů z IX konference Klubu UNESCO Kroměříž, konané 25.–26. Dubna 2000. Kroměříž 2000, s. 53–57.

Breuers, Dieter: *Na hradech, v kláštorech, v podhradí : Středověk, jak ho neznáte*. Praha : Brána – Knižní klub, 1999, s. 208–214.

Jiří Pavelka: Epochy a proudy, s. 1–42. Viz Téma č. 4.

Debicki, Jacek – Favre, Jean-François – Grünwald, Dietrich – Pimentel, Antonio Filipe: *Dějiny umění. Malířství. Sochařství. Architektura*. Praha : Argo, 1998. Viz Téma č. 4.

Spunar, Pavel, a kol.: *Kultura středověku*. Praha : Orbis, 1972, „Věk středu“ a naše kultura, s. 9–35.

1/ „VĚK STŘEDU“ A NAŠE KULTURA

Motto

*Cognitio rerum humanarum magna
pars est nostrae notitiae,
quamdiu sumus in statu viae*

(S. Bonaventura)

Slovo „středověk“ bylo, jak známo, vytvořeno humanisty 15.–16. století a pak v 17.–18. století pevně zakotvilo v historickém povědomí jako označení dějinné epochy středu mezi klasickou antikou a moderní dobou pokroku, navazující na to, čeho bylo v rozvoji lidského rozumu dosaženo ve starověkém Řecku a Římě. Dnes již sice dávno víme, že s vědeckou periodizací dějinného procesu má toto pojetí málo společného, stalo se však již natolik součástí naší humanistické kultury, že okřídlená rčení „poměry jako ve středověku“ či „středověké temno“ pro nás stále mají jasný pejorativní význam. Stále si ještě ne dosti jasně uvědomujeme, že tento „věk středu“, který povrchně odbýváme jako jakési nedorozumění ve vývoji naší kultury a vlastně ho škrtnáme jako opět jedno „temno“, kterých jsou dějiny evropských národů plny, je vlastně po mnoha stránkách *věkem zakladatelským*, že právě ve středověku vznikla naše dnešní civilizace. Tuto skutečnost bychom snad při pozornějším zamýšlení byli ochotni přiznat – žijeme přece ve městech, jejichž centry jsou stále ještě středověké radnice a katedrály, uvědomujeme si, že hrad na kopci nad naší vsí je s ní spjat stejně jako její pole. Položíme-li si však otázku,

kde vznikla naše kultura, odmítáme i jen pomýšlení na to, že by měla něco společného se středověkem, a odpovíme asi souhlasně, že se zrodila v antických městských státech Středomoří, jejichž demokratický, individualistický a světu otevřený duch se zdá tak blízký našemu a jejichž umělecké výtvořiny a estetické názory byly dlouho závaznou normou pro naše cítění.

Naše kultura a civilizace je tedy pro nás jakýmsi dědictvím po antice a středověku, ve středověku samém spatřujeme pouhou nedokonalou syntézu nejrůznějších dědictví. Slyšíme tvrzení, že středověk byl vlastně určován neustálým zápasem o přisvojení humanistického dědictví antiky, že prožíval neustálé malé a omezené renesance, předcházející velkou renesancí 15.–16. století, nebo jsme přesvědčováni, že tímto cenným dědictvím bylo vlastně křesťanství, jež uchovalo a naplnilo odkaz antiky. Jsme přesvědčováni, že určující bylo střetnutí a svérázné splynutí anticko-křesťanských (tj. románských) a barbarských (tj. germánských) prvků. O těchto tvrzeních a jejich ideologických pozadích by bylo možno napsat knihu, která by byla zároveň velmi zajímavou historií sebeuvědomování evropské buržoazie od jejich začátků až po současnost. Bylo by také možno polemizovat například s omezováním Evropy na germánsko-románský svět a byly by to úvahy a polemiky jistě důležité, pro naše účely však málo užitečné. Stejně málo užitečné by bylo pouštět se do úvah o tom, zda a do jaké míry opravdu existují evropské dějiny a evropská kultura – vystačíme zde s celkem samozřejmým pozorováním, že naše kultura se zásadně *liši* od jiných, mimoevropských kulturních okruhů. Neklademe tu totiž důraz na její „evropskost“, ale na to, že kultura vytvářející se od antiky a zejména od středověku na území dnešní Evropy

tvoří jednotu dostatečně odlišenou celým svým historickým vývojem od jiných kultur.

Pokusíme se tedy o úvahu na jediné téma: Je středověk opravdu „věkem středu“ mezi osvícenou antikou a znovuosvíceným novověkem? Je jakousi slepou uličkou vývoje? Vyjdeme přitom od zdánlivé podrobnosti: píšeme a tiskneme dodnes většinou latinkou, to jest konců písmem latinského starověkého Říma. Jen některé země, jako Německo (do roku 1941) či SSSR, si zachovaly svá písma, navazující přímo na písma středověká. Mállokdo si však uvědomuje, že ve skutečnosti je latinka zrovna tak středověkým písmem jako švabach nebo azbuka. Jde totiž o zábavný omyl italských humanistů z konce 14. století, kteří začali po celé Evropě sbírat rukopisy antických autorů. Nicolo Niccoli (1363 až 1437), florentský kupec a bibliofil, a Poggio Bracciolini (1380–1459), kancléř florentský a vášnivý sběratel, propagovali v kruhu slavného mecenáše Cosima Medicejského staré krásné písmo, kterým byly psány rukopisy Cicerona a jiných autorů, jako písmo obdivovaného starověku. Nejstarší rukopisy Cicerona, Livia, básníků i prozaiků byly psány pěkným oblým písmem, tolik odlišným od nevzhledného lámaného písma jejich doby, že to humanistům připadalo téměř jako svatokrádež nchat opisovat spisy klasiků tímto barbarským „gotickým“ písmem (tj. podle jejich představ písmem barbarských Gótů, jimž připisovali hlavní vinu na pádu římského impéria a jeho kultury). Začali proto napodobovat ono ušlechtilé písmo, které nacházeli v rukopisech posbíraných po kláštorech i daleko na severu za Alpami. Nevšimli si jenom, že toto písmo, které považovali za „antické“, vzniklo v klášterních skriptoriích říše Karla Velikého. Byla to jedna z ironií, kterými dějiny zesměš-

ňují zaslepené horlivce? Ano i ne. Nebyla to ironie především proto, že tento zdánlivě směšný omyl nebyl náhodný. Humanisté opravdu nemohli znát starší rukopisy antických autorů, protože i dnes poznáváme zdrcující většinu staré římské literatury právě z rukopisů 9. století; přímo ze starověku se zachovaly jen nepatrné zlomky. „Středověk,“ říká jeden z vynikajících znalců, „byl lepším ochráncem starověké literatury, než jím byla poslední století starověku. Zachránil to, co se ještě zachránit dalo.“ Už poslední století starověku nenávratně ztratila vše, co neodpovídalo manýristickému a přerétorizovanému vkusu doby, takže mnichové přepisující v klášteře v Toursu, Luxeuili nebo v St. Gallenu ve velkých opisovačských dílnách staré rukopisy uchovali opravdu už jen poslední zbytky.

Tato drobná skutečnost není jen pouhou kuriozitou, vydává svědectví o něčem závažnějším. Ukazuje totiž, že naše běžné představy o středověku a antice nejsou tak jednoznačně správné, jak se nám zdá. Antika – tak jak existuje v našem povědomí – je vlastně obrazem složeným z prvků vybraných z klasického Řecka (a zde ještě především z Athén) a z jejich napodobenin v Římě 1. století. „Antické“ však není totožné nejen se „starověkým“, ale ani s „klasickým“. Viděli jsme právě, že humanisté se alespoň částí svého snažení přihlásili ke středověku, či spíše k tomu výběru z klasické kultury, který zanechalo středověku poslední období starověku. Jen o málo více (díky nálezům papyrů apod.) máme k dispozici i my. Je to opravdu skutečnost zásadní důležitosti, všimněme si proto situace *pozdní antiky* poněkud podrobněji.

Všechny učebnice dnes uvádějí, že ve 3. století začíná hluboká krize antického světa, a snaží se zaznamenat nejruznější příčiny, které pro ni historikové mohou

najít. Často ale pro tuto snahu po vysvětlení zatlačují do pozadí skutečnost, že právě v duchovní oblasti vedou všechny tyto příčiny ke změně nejzávažnější. Intelektuálové pozdní antiky byli přesvědčeni, že pokračují v díle započatém „starými“, a dlouho neviděli, že jsou úplně jinými lidmi v úplně jiném světě. Něco podstatného se mezitím změnilo.

Můžeme samozřejmě v souhlasu s tradičními učebnicemi líčit dějiny antické vzdělanosti od 3. století jako historii úpadku. Opravdu se od té doby o římské a z větší části i o řecké literatuře hodné toho jména a srovnatelné s klasickou dá těžko mluvit. Vyčerpává se v bezduchem a manýristickém formalismu a je tak posedlá rétorikou jako mírou všech věcí (i lidských kvalit), že jen opravdu se sebezapřením lze číst například nabubřelé panegyriky nebo podle všech školských pravidel vybrušované listy prefekta města Říma *Quinta Aurelia Symmach*a (ca 340–ca 402), čestného a vzdělaného muže z nejlepší římské společnosti, intelektuálně však bezmocného. Přesto byl ve své době ideálem vzdělance. Dokonce ani tak bojovný křesťan jako „církevní Otec“ milánský biskup *Ambróž* (ca 339–397) se s ním jako s literátem neodvažoval srovnávat, přestože Symmachus byl náčelníkem pohanské strany v Římě. Všichni tito kultivovaní a většinou milí a zdvořilí lidé psali mnoho, jedinou vadou jejich výtvorů však bylo, že neměly co říci, a ani se o to nesnažily; měly jen ukázat, že jejich autor umí psát elegantně a vznešeně. Zanechali kromě povodně veršů i početné sbírky listů, čteme-li je však, zjišťujeme, že vlastně neměly sdělovat nic; poslové byli štvání od jedné „villy“ ke druhé jen proto, aby doručili líčení slunného odpoledne...

Rétorika vládla tak bezvýhradně jako snad nikdy

předtím nebo potom; s pádem republiky přestala být nástrojem politiky, stala se normou vzdělání, a tím prostředkem k dosažení místa v armádě byrokratů dusících ohromné impérium. Cicero by se byl už neuplatnil, jeho výmluvnost přestala být nástrojem uplatnění práva a zbraní v boji a stala se nástrojem malodušné a maličerné úřednické kariéry a velmi často nestydatého patolízalství. Nikdy nebyl žádný císař dost tyranský, žádný správce provincie dost vydrídušský, aby se nenašel ne jeden, ale deset rétorů, kteří se předstihovali v jeho chvále. Zároveň se ovšem rétorika stala i teorií literatury, návodem, kterému se vyučovalo a podle něhož se naneštěstí i psalo.

To vše ovšem nevysvětluje celkový úpadek tvořivého ducha. Vždyť právě tato rétorická tradice to byla, která dodnes určuje náš systém humanistického vzdělání, ono dědictví, s nímž se školské systémy všech evropských států potýkají, ale které se neodvažují úplně odvrhnout. Krásná kniha E. R. Curtia o evropské literatuře a latinském středověku ukázala, jak tato tradice přes středověk vytvářela moderní literaturu, aniž jakkoli omezovala její tvůrčí potenci. Všimneme-li si však i jiných oblastí, vidíme stejný obraz: věda nepokračuje, spokojuje se s tím, co vytvořili „staří“, a ani to už nebudí zájem; ne poznání, ne vědění, ale jen to, co je zábavné a kuriózní, je tradováno v různých příručkách. Historikové vědy si samozřejmě všimli, že matematikové a astronomové, lékaři a mechanikové té doby si už nekladli žádné zásadní otázky, a vysvětlovali to tím, že řecká věda se dostala do slepé uličky, protože prostá pozorování, na nichž byla založena, už nemohla poskytnout nový materiál. To by bylo vyžadovalo experiment a samozřejmě přístroje tehdy nedosažitelné přesnosti. Je však zřejmé,

že to může být vysvětlení jen částečné; jisté totiž je, že řecký racionalismus a jeho touha po rozumovém uchopení světa zemřely pomalou a krásnou smrtí. Obdivovatelé jeho plodů byli schopni vytvářet už jen ubohé náhražky, kterým chyběl právě život.

Lidé prostě nechtěli poznávat pomalu a postupně podstatu přírody a společnosti, chtěli naráz pochopit především sebe, svůj osud. Svět se změnil a klidná harmonie jedince a společnosti, občana a státu, člověka a kosmu, v níž žili lidé „klasického“ období, byla nenávratně ztracena. Z občanů menších či větších měst, kde každý měl alespoň nějaký vliv na utváření osudů celého společenství, stali se obyvatelé jediného ohromného světa – římského impéria. To jim bylo zpočátku domovem klidu a pokoje, blahobytu a prosperity, brzy se však změnilo v pochmurná kasárna, v nichž byl život sešněrován záplavou nařízení a předpisů, pršících jako zhoubný déšť z císařských kanceláří, kde se armáda pilných úředníků snažila předepsat jedinci každý krok v jeho životě. Všichni – s císařem v čele – jednali z nejlepších pohnutek a často asi opravdu nemohli jednat jinak.

Od 3. století přešlo impérium do defenzivy a pomalu se stávalo obleženou pevností, navíc ještě zmítanou stálými boji mezi obránci. Bylo třeba stále více vojáků, proto se musely zvýšit daně. To však nadlouho nepostačovalo, proto bylo třeba zhoršit minci, tj. provést inflaci. To ovšem vyhnalo do výše ceny a úředníci se divili, že ceny stoupají přes všechny dobře míněné zákazy v jejich ediktech, stylizovaných podle všech pravidel rétorického přesvědčovacího umění. Přihlíželi bezmocně, jak jsou jejich poplatníci ruinováni a jak výnosy daní klesají, a nemohli pochopitelně najít jiný recept pro nápravu situace než zakazovat poplatníkům opouštět své statky, připoutat

každého k jeho zaměstnání – sedláka, vojáka, řemeslníka a tak dále až po herce a tanečnice – a začlenit je dědičně do jakýchsi cechů. Tvrdí se často, že pro tento systém byla vzorem orientální despotie, jak se s ní Řím setkal například v Egyptě za posledních Ptolemaiovců, než ho učinil svou provincií. Není to nesprávné, zapomíná se však, že přes všechnu orientální pompu svého dvora zůstával císař vždy především služebníkem státu, jehož dobrou sloužil tak, jako se ve starých městských státech každý občan podřizoval dobrou obce. Měl pak samozřejmě právo vyžadovat totéž ode všech občanů a všechny jeho činy byly jen články řetězu rozhodnutí vyplývajících jedno z druhého a sloužících k udržení a upevnění říše.

V této situaci bylo pochopitelné, že staré náboženství, regulující život v obci, nepostačovalo; nepostačovala ani filosofie, pro niž byl jedinec opět především občanem. Proto slavily velké úspěchy různé kulty přicházející z Orientu, jejichž společným znakem byla lhostejnost ke státu a které slibovaly jedinci spasení v posmrtném životě. Člověk, který se dostal do rozporu sám se sebou, s tím, co svým společenským jednáním vytvořil, hledal ztracenou harmonii v projekci sebe samého jínam, mimo tento neutřesený svět.

Křesťanství bylo poměrně dlouho jen jedním z těchto kultů a zdaleka ne nejúspěšnějším. Mělo však před ostatními některé výhody: zpočátku přísnou, po židovství zděděnou netoleranci, dále svá svatá Písma a poměrně pevnou organizaci; proto nakonec zvítězilo. Prošlo mnohými proměnami. Z učení malé židovské sekty se stalo na východě říše téměř filosofií (nezapomeňme, že novoplatónství bylo programově iracionalistické), aby se pak – zejména na Západě, krizí krutě postiženém –

znovu podřídilo duchovnímu klimatu doby, kterou vynikající znalec charakterizoval jako magickou kulturu. Mezitím se stalo státním náboženstvím říše a opravdu se snažilo tomuto úkolu dostát – za cenu smiřování nesmiřitelného; to však nebylo v křesťanské věrouce ničím neobvyklým.

Krize společnosti zatím pokračovala. Útočné války dávno přestaly, tím však vyschl proud otroků a jejich cena neustále stoupana. Systém výroby zboží pro městský trh, opírající se o masovou práci otroků, se hroutil nejen proto, že jich byl nedostatek, ale i proto, že řemeslnické výrobky kupované na trhu za vyráběné zboží (hlavně potraviny) byly stále dražší, a vyplácelo se proto opatřovat si je doma ve vlastní režii. Vytvářela se tak už v posledních stoletích starověku snaha po úplné hospodářské soběstačnosti velkých i menších výrobních jednotek, typická pak pro středověk. Městská civilizace šla ke svému konci, těžiště života se přenášelo na venkov, který města už nepotřeboval a i politicky se snažil starat se sám o sebe.

Pak přišli barbaři, říše padla a jen rétoři nad tím naříkali. Lid barbarů vítal, protože zvěle a anarchie byly pro něj snesitelnější než sporádaný útlak státu. Byly to vojensky organizované družiny bojující proti každému, které uvedly do pohybu pestré obyvatelstvo lesů záalpské Germánie a stepí jižní Rusi. Trosky germánských kmenů, Hunové, Alanové a Sarmaté – to vše smícháno a spojeno ve více či méně trvalých federacích (které jen z pohodlnosti nazýváme kmeny) – se vrhly přes hranice říše tlačeny ze zadu stále novými nájezdíky, zoufale hledajícími ani ne tak poklady, jako půdu, která by je uživila. Alarichovi Gótové vyplnili roku 410 Řím ne pro zlato a šperky, ale pro potraviny, které tam doufali

najít. Barbaři se usadili mezi starým obyvatelstvem na venkově a pomalu s ním splývali. Města se vyliďňovala, jen v některých sídlili noví vládcí, obklopeni svou divokou družinou a některými vzdělanci, kteří spolu s nimi předstírali, že se vlastně nic nezměnilo, že stará civilizace trvá dále pod novými pány. Zatímco Theodorich († 526) se usadil ve starém císařském sídle Ravenně, usídlili se již merovejští vládcové Franků raději v lese před Paříží než ve městě samém. Evropa vplula do klidného řečiště archaických agrárních civilizací a tato změna zasáhla i kulturu.

Sterilní rétorická vzdělanost vyšších vrstev stejně jako zvulgarizované křesťanství, prosycené vírou v zázraky a primitivními praktikami mnichů, žily ve městech a sdílely jejich osudy. Venkované – „paganí“ (pohané) – byli tím vším sotva dotčeni a spokojovali se svou archaickou vírou v bohy a bůžky plodnosti, zajišťující úrodu, vírou vlastní všem agrárním civilizacím už od neolitu. V tom se nijak nelišili od nově příchozích – ti si však přinesli navíc heroickou kulturu bojovníckých družin, charakterizovanou známou epikou s látkami brannými nejčastěji právě z období stěhování národů. Vzdělání už nikdo nepotřeboval, jen církev se bez jeho minima přece jen nemohla obejít. Kněz musel umět číst a především znát alespoň základy správné latiny, aby mohl bez chyb reprodukovat přinejmenším hlavní liturgické formule. V 8. století například řešil papež otázku, zda křesťní formule zkomolená z neznalosti latiny je platná. Dříve měli kněží samozřejmě nutné vzdělání z domova a ze světské školy, nyní však museli biskupové sami vychovávat své kleriky a starat se o jejich školení; tím spíše se o to musely starat kláštery, které se už dříve oddělily od světa, a tím i světského vzdělání. Bylo to

ovšem pouhé profesionální školení, které mělo ke skutečnému vzdělání daleko. I to se však prosazovalo těžko ve všeobecném odporu ke světské vzdělanosti, zamítajícím jakékoli studium starých autorů, dokonce i jako vzorů stylu. Bylo spíše zásluhou jednotlivců, že přece jen zůstalo mnohé zachováno.

Jakousi syntézu těchto roztržitých snah provedla pak *karlovská renesance*, navazující hlavně na tradice irské a anglosaské. Vypracovala zejména jednotné písmo, o kterém jsme se již zmínili, a položila základ jednotnému vyučování v systému trivía a kvadrivía, převzatého i s učebnicemi z pozdně římských rétorických škol. To je třeba zvláště připomenout: raný středověk nezachoval „dědictví antiky“, ale navázal na *pozdní* antiku. Každý, kdo čte už připomenutou (bohužel u nás ještě nepřeloženou) knihu Curtiovu, musí to zpozorovat; uvidí totiž, že středověk přejímal spolu se systémem vyučování kanonizovaným v pozdní antice i kánon autorů, celý rétorický ráz vzdělání, jeho manýrismus a jeho školometství. Zároveň však zpozoruje (ačkoli tato stránka věci přichází u Curtia poněkud zkrátka), že s tímto dědictvím naložili vzdělanci raného středověku po svém. Vergilius, rozcupován v bezduchých komentářích, jim byl prezentován jako učebnice rétorických figur, brzy se však našli autoři, kteří ho četli pro potěšení a pokoušeli se ho napodobovat po svém. Vznikla tak zvláštní literární kultura, charakterizovaná především značnou exkluzívností. Jejím publikem byli jednotlivci roztroušení po kláštorech celé Evropy, kteří měli mezi sebou jen špatné a nepravděelné spojení, takže jejich dílo mnohdy ani neproniklo za zdi mateřského kláštera. Častěji se ovšem přirozeným během věcí vytvářely společnosti přátel různých klášterů, kteří si navzájem půjčovali knihy a kritizovali svá díla.

Vládla tu pochopitelně záliba ve výlučnosti, v jemnosti stylu a vůbec v určité samoučelnosti literárního snažení. Umění pro několik přátel se snadno stává uměním pro umění.

Přece však je tato charakteristika, shrnutá S. Hellmanem ve slovech „literární štěstí v tichém koutku“, nepřesná. Svědčí o tom již to, že nejrozšířenějším literárním druhem bylo (vedle legend) dějepiscectví, a to z velké části historie „nejnovějších dějin“ či „dějin současnosti“, jak říkají Francouzi. Jsou to v nejvyšším stupni poučné komentáře politického dění, na němž jejich autoři měli mnohem menší účast než jejich starověcí předchůdci, komentáře psané pro literární přátele, kteří pak mohli nanejvýše něco z nich tlumočit negramotným „tvůrcům“ historie. Zájem o život vzdělancům nechyběl, chybělo jim jen publikum. Bylo to konečně pochopitelné, společnost měla jiné starosti než se zajímat o verše napodobující Vergília.

Tradiční učebnice, podávající tzv. fakta, nemohou tvář oné doby vůbec vystihnout. Líčí nám její dějiny jako dějiny vznikajících a rozpadajících se říší, mluví o státnických činech panovníků a vzbuzují v nás dojem, jako by se dobovatelské války Karla Velikého lišily od válek Napoleonových jen primitivností Karlových vojáků. Zastírají tak, že to byla doba anarchie téměř naprosté, že „státy“ byly jen souhrny osob ovládaných hordami divokých bojovníků primitivního a barbarského náčelníka. Každý tu bojoval s každým a všichni bojovali především s přírodou, které se tvrdou prací snažili vyrvat dostatek potravy. Žít znamenalo především užít se a vlastně jediným způsobem obživy bylo zemědělství. Civilizace středověku je *civilizací zemědělců*, žije v jejich světě a jejich problémy. Přitom je třeba si uvědomit, že středo-

věké zemědělství začínalo na velmi nízké úrovni, mělo k dispozici jen primitivní a nedokonalé zemědělské nářadí (někteří historikové jsou dokonce přesvědčeni, že zpočátku byly i tak obyčejné železné nástroje jako seker a motyka vzácností). Pracovní síla tak byla nedostatečně využívána a nedokonalost nářadí bylo třeba nahrazovat silou svalů. To pochopitelně znamenalo, že potřeba pracovních sil byla neúměrně velká, čímž také rostl počet úst, která bylo třeba z daných výnosů nakrmit.

Pole sama nemohla tedy zemědělce uživit, nedávala mu možnost věnovat se plně produkci obilí, které by bylo spolehlivým základem výživy. Zemědělec byl v raném středověku nejméně zpoloviny odkázán na doplňkové způsoby obživy, především na chov dobytka. Pro ten však nebylo dostatek píce; musel se žít sám pastvou, a to pastvou hodně podřadnou, nejčastěji spásáním nízkých lesních podrostů. Podle toho ovšem vypadala také užítkovost. Primitivní obilnářství, doplňované nejméně primitivním dobytkařstvím, se tak pohybovalo v neustálém bludném kruhu: protože zemědělec nemohl svým ubohým nářadím dostatečně obdělávat půdu, musel ji nechávat ležet úhorem, aby se alespoň částečně vzpamatovala. Musel na ni vysévat velké množství osiva, aby ho alespoň část na špatně připraveném poli vzešla. Pomáhal si proto tím, že oséval velké plochy, ty si však ukrajoval z luk a pastvín a zbavoval se tak možnosti získat dostatek mrvy ke hnojení. Výsledkem takového primitivního hospodaření byly pak neuvěřitelně nízké výnosy; jedno zaseté zrno dávalo podle okolností dvě až čtyři zrna při sklizni.

Plýtvání půdou, plýtvání pracovními silami, plýtvání jedinou energií, která byla k dispozici – silou lidských

a v mnohem menší míře zvířecích svalů, nepatrné výnosy, ohrožované každou nepřízní počasí, to všechno způsobovalo, že zemědělství bylo velmi labilní. Muselo žít nepoměrně větší počet pracovníků než později (nemluvě již o dnešku, kdy se procento lidí v zemědělství pohybuje ve vyspělých zemích okolo dvaceti až třiceti procent obyvatelstva). Není proto divu, že každá celkem obvyklá neúroda mohla mít katastrofální následky, že hlad provázel lidi od kolébky do hrobu, a to nejen ten hlad, který zaznamenávali kronikáři jako zvláštní událost. Bylo to každoroční hladovění na jaře a v časném létě, kdy už nebylo zásob z minulé sklizně, byl to stálý hlad v době nejtěžších polních prací. Slabi, chronicky podvyživení a nedostatečnými nástroji vyzbrojení zemědělci se museli držet těch míst, jež mohli obdělávat bez větších nesnází, tedy především volných a nezalesněných planin. Žili tak rozptýleni ve velikém lese, který odděloval jedny od druhých a na který neměli dlouho sílu zaútočit. Lidé se nestýkali buď vůbec, nebo jenom výjimečně, žili v izolaci, která jistě nepodporovala šíření nových idejí a nových poznatků. Rozbít tuto izolaci mohly jen pravidelně navštěvované trhy, dobře zásobované řemeslníky schopnými produkovat dostatek nutného zboží. Řemeslník se však mohl v této společnosti sotva uživit, musel sám obdělávat pole a nezbývalo mu času, aby mohl vyrábět pro zemědělce ve větším množství dokonalejší nástroje, které by jim umožnily klučit les a získat více půdy, což by bylo znamenalo také více obilí, které by pak zase mohli směnít s řemeslníky za jejich výrobky. Místo toho spotřebovávali zemědělci velkou většinu toho, co vyrobili, sami. Neměli tedy co prodávat ani za co kupovat, peníze hrály v hospodářském životě jen nepatrnou úlohu a bludný kruh, v němž se pohybo-

valo zemědělství, tak vlastně zahrnoval celé hospodářství.

V této hladovějící společnosti musel každý, kdo se neživil sám prací na poli, žít z práce jiných. Jako každá společnost nemohla se ani středověká společnost obejít bez určité organizace, a musela si proto dovolit přepychy udržovat určitou skupinu lidí, kteří plnili „organizační“ funkce, a kteří tedy měli moc. Ten, kdo měl moc, měl však také možnost poskytnout ochranu, která byla v anarchistických poměrech raného středověku stejnou životní nutností jako potrava. Menší i větší „mocní“ tak získávali dobrovolně i násilím stále více závislých lidí. To vše se odehrávalo v malých lokálních společenstvích, vznikala tedy nová organizace společnosti, budovaná na pozvolna se formujícím feudálním vztahu pána a poddaného, „zdola“. Vláda panovníka byla jen jakýmsi regulujícím a usměrňujícím prvkem v boji aristokracie o vybudování jejího panování nad lidmi a půdou, prvkem silným tam, kde aristokracie byla slabá, a slabým tam, kde byla silná. Tak jako byly rozmanité životní podmínky malých a roztráštěných lokálních společenství, byly rozmanité a pestré i formy vztahů mezi lidmi. V téměř každé vesnici se vztah závislých lidí k jejich pánům lišil, ještě zdaleka tu nebyly pevně uzavřené stavy s vymezenými právy a povinnostmi.

Situace se radikálně změnila teprve v 11. a 12. století, kdy se podařilo rozbít onen bludný kruh ekonomiky, který jsme si právě popsali. Čím to začalo, je těžko říci, při prvním zběžném pohledu pozorujeme fakt spíše biologický: přibývá lidí a přibývá jich stále rychleji. Podle jistě nepřesných, avšak přece jen názorných odhadů se zvýšil počet obyvatelstva asi ze 46 miliónů v roce 1050 přibližně na 73 miliónů v roce 1300. Druhý fakt je také

zřejmý na první pohled: na mapě Evropy mizí se stále stoupající rychlosti zeleň lesů a šíří se hněď polí, vesnice útočí na dosud nedotknutelný les s takovou energií, že hustota sídel v některých oblastech zakrátko dosahuje dokonce větší úrovně než dnešní. Kde se však tato nová energie vzala? Opravdu jednoznačnou odpověď je těžko dát. Jedna z teorií tvrdí, že se náhle značně zvýšila populace; bylo třeba živit více lidí, proto se lidé postarali, aby vyráběli více, na větších plochách a s menším vynaložením práce. Druhá tvrdí, že se zdokonalily výrobní nástroje, a proto bylo možno zlepšit produktivitu práce v zemědělství, kloučit lesy a živit více lidí. Zvýšení populace by pak bylo následkem, a ne příčinou. Ve skutečnosti asi nelze příčinu a následek tak jednoduše oddělovat; revoluce v zemědělství, ke které došlo ve 12.–13. století, byla zřejmě zároveň příčinou i následkem přírůstku obyvatelstva.

Především se tehdy velmi rozšířilo používání pluhu, který oral hlouběji a dokázal i obracet zeminu. Půda tak byla pro osev lépe připravena a dávala lepší výnosy než staré rádlo, které jen rozrývalo povrch půdy a s nímž bylo možno pracovat pouze na lehčích půdách. Nový pluh se mohl ovšem rozšířit v neposlední řadě také proto, že byl zaveden nový způsob zapřahání. Dříve byla zvířata zapřahána přes prsa – dusila se a nemohla vyvinout všechnu sílu. Nový způsob zapřahání – chomout pro koně a jařmo upevňované volům na rozích – umožnil mnohem lepší využití tažné síly, zvláště pak když se začali kovat koně. Zdaleka ne přehnané odhady uvádějí, že produktivita práce tak stoupla o padesát procent. Připočteme-li k tomu další novinky, jako brány, odstraňující jednu z nejnámáhavějších prací v zemědělství vůbec, vidíme, že už nebylo třeba tolika rukou pro obdělávání polí jako

dříve. Technická zlepšení sama o sobě by ovšem nebyla měla větší význam. Všechna byla ostatně už dlouho známa, rozhodující bylo, že se rozšířila masově, i když ne všude stejně silně. Pluh, který vyžadoval dlouhé pruhy půdy, aby bylo možno táhnout brázdou hodně daleko bez obtížného obracení, by se byl nevyplatil na malých poličkách, nepravidelně roztroušených v katastru. Znamenalo to, že bylo třeba přerorganizovat celou plužinu vesnice a způsob jejího obdělávání. Protože nebylo dostatek hnoje, nechávala se vždy polovina půdy jeden rok odpočinout, aby neztratila schopnost rodit. Nyní však byla plužina vesnice rozdělena do tří částí tak, že každý soused měl pole ve všech třech částech a úhorem byla ponechána jen jedna třetina. A tak toto trojpolní hospodaření přineslo již jen lepší organizaci polností o třetinu vyšší výnosy. Ještě snadněji bylo možno tuto novou organizaci provést tam, kde byly zakládány nové vesnice. Změnil se také typ venkovského osídlení. Dřívější malé a nepravidelně rozptýlené chaty byly uspořádány v pravidelnější tvary, vznikaly prostě takové vesnice, jaké známe dnes.

Revoluce, která probíhala v zemědělství, měnila od základu tvář venkova, vytvářela ono prostředí, které se nijak podstatně nezměnilo až do doby poměrně nedávné. Především se však radikálně zvýšily výnosy, takže mnohem více lidí mělo dostatek jídla. Nebylo ovšem možno toho dosáhnout bez lepších a dokonalejších nástrojů – tj. především nástrojů železných. Evropa sice žila už dlouhá staletí v době železné, železo však bylo stále vzácné a velmi drahé; železné nástroje byly tedy pro prosté zemědělce těžko dosažitelné. V zemi bylo železa samozřejmě dostatek a bylo i snadno dostupné na povrchu, bylo však málo lidí, kteří je mohli těžit a zpracovávat, protože primitivní zemědělství pro ně nemohlo zajistit

dostatek potravy. Teprve když už se řemeslníci nemuseli starat o svou obživu prací na poli, mohli se plně věnovat svému zaměstnání. Železo a nástroje z něho vyrobené stejně jako jiné nezbytné řemeslnické potřeby byly pak už k dispozici v dostatečném množství a jejich cena pochopitelně klesala. Znovu se tak potvrdila pravda, že pokrok v zemědělství závisí do značné míry na „průmyslu“; dělba práce mezi zemědělstvím a řemeslnou výrobou se ve 12.–13. století stala rozhodujícím činitelem v přestavbě evropské ekonomiky. Zatímco na venkově našla svůj viditelný výraz ve vzniku vesnice nového typu, úloha řemeslníků a obchodníků se na druhé straně ztělesnila ve *městě*. Aby totiž tato dělba práce vůbec mohla fungovat, bylo potřeba, aby se zemědělci setkávali s řemeslníky na trzích a tam od nich za své výrobky nakupovali výrobky jejich.

Raně středověká Evropa nebyla úplně bez měst. V některých oblastech přežívala dosti dlouho římská města, jinde (jako například v Čechách) se podhradí velkých hradů blížila svým charakterem městům. Všechna tato sídliště však byla především střediskem správy, ať už světské nebo církevní, sídly dvorů a tržišti pro kupce zabývající se dálkovým obchodem s luxusními předměty. Nyní se však na tato tržiště a i na jiná menší začali stěhovat řemeslníci z venkova, usazovali se tu kupci a nová města se stala středisky výroby a obchodu. Revoluce v zemědělství tak byla doprovázena podobnou revolucí městskou. V celé západní a střední Evropě rozkvétají města a čnějí svými věžemi vysoko nad venkovem. Jsou proti němu také uzavřena hradbami a mají k tomu důvody, protože venkov jim nemůže odpustit jejich lichvářský peněžní monopol. Jsou cizím prvkem v evropském feudalismu, avšak prvkem nutným. Na těs-

ném prostranství, které ohrazují vysoké hradby s pevnými branami, se tísní kostely, kaple, kláštery, kupecké domy, radnice a školy. Městské hradby chrání pěníci, hluchý a bojovný život, který denně volá k pořádku zvuk zvonů, volání městské stráže a pevný městský řád. Stále těsněji se tlačí na úzkém prostoru mezi hradbami lidé, domy, kostely a tržiště, obyvatelé města i početní cizinci. Města přinášejí úplně jiný život, žijí jiným životním rytmem než venkov. Čas je zde měřen na hodiny, a ne na roční období, lidé se neřídí tradicí, dobrým zvykem, ale tím, co je užitečné a rozumné. Nechtějí se už jenom uživit, chtějí dosáhnout především zisku. Peníze se stávají skutečným předmětem směny, a ne pouhým prostředkem tvorby pokladů, jako tomu bylo dříve. Peníze ovládají městské trhy a podřizují si venkov. Pánové totiž brzy poznávají, že za nových podmínek je výhodnější vybírat od poddaných peníze než naturálie nebo služby a roboty, protože toto vše a mnohem více lze získat za peníze na městských trzích. Tím ovšem nutí sedláky, aby prodávali velkou část toho, co vyrobí, na trhu a získali tak peníze na zaplacení úroku. Vede to pochopitelně k dalšímu oživení trhů, které musí pokrýt celou zemi poměrně hustou sítí měst a městeček, snadno dosažitelných i z nezapadlejší vísky. Venkov se také přizpůsobuje, poznává, že nejsnáze se pěstuje a také prodává obilí, a mění proto celý způsob výroby. Zemědělství se stává vysloveným obilnářstvím: „chléb pro všechny“ by mohl být jeho heslem. Člověk žijící dosud v područí přírody se tak poprvé vymaňuje z jejích pout v míře dosud neslýchané.

Výsledkem těchto velkých hospodářských a sociálních převratů bylo definitivní upevnění nové *struktury společnosti*, v níž proti sobě stály dvě základní třídy feu-

dálší společnosti: feudálové a poddaní. Zrodila se tak – jak se zdá – jedinečná a nikde na světě se neopakující společenská struktura, založená na specifickém vztahu mezi pánem a poddaným. Všude jinde, Byzanci počínaje a Čínou konče, se totiž mezi pána a poddaného vsunul panovník, všichni poddaní byli především poddanými panovníka, který mohl propůjčovat vládu nad nimi svým úředníkům. V Evropě si však šlechta vybojovala na panovníkovi svou „svobodu“, uzákoněnou na přelomu 12. a 13. století v řadě států i formálně. Šlechtici se stali skutečnými vlastníky půdy, kterou mohli propůjčovat za feudální rentu svým poddaným. Žádná jiná civilizace také neznala svobodného měšťana, nikde města nebyla vydělena svými „svobodami“ z prostředí zemědělců. Evropa se dala na cestu, která byla jiná než cesta celého ostatního světa. Byla to cesta, jež vedla k průmyslové revoluci, a tím k moderní průmyslové společnosti. Tyto skutečnosti byly zřejmé již Marxovi, který proto pro mimo-evropský vývoj používal pojmu „asijský výrobní způsob“. Současné diskuse marxistů na toto téma ještě zdaleka nejsou uzavřeny, stále se vedou spory, zda lze mluvit o čínském, či africkém feudalismu; přesto snad je možno již nyní konstatovat to, z čeho vycházel i Marx, že totiž evropský způsob je svým způsobem jedinečný. Nesporné je, že jedinečným a jen na Evropu omezeným společenským řádem byl kapitalismus, jehož vznik byl připraven dlouhým vývojem evropského feudalismu, zejména však vznikem zbožního hospodářství v oné „revoluci“ 12. a 13. století, o níž jsme mluvili. Evropská společnost začínala sice v raném středověku stejně jako ostatní agrární civilizace, avšak v období vrcholného středověku byla již úplně jiná a zaujala mezi nimi to jedinečné postavení, které jsme zvyklí vidět až v období průmyslové revoluce,

která učinila z Evropy vykořisťovatelku ostatního světa.

Na tuto novou cestu ji nedostala vůle panovníků nebo šlechtity, byla to iniciativa zdola, která si vymohla prostor pro svobodné jednání a prolomila bludný kruh, v němž se agrární civilizace pohybovala. Zemědělec klučící v potu tváře na okraji své vesnice nové pole nebo zakládající hluboko v lesích novou vesnici musel mít alespoň minimální jistotu, že toto nové pole bude moci nerušeně obdělávat on i jeho děti. Potřeboval nějakou záruku, kterou nacházel v novém emfyteutickém právu, podle něhož uzavíral s pánem smlouvu zaručující pánovi feudální rentu a poddanému dědičnou držbu s právem odkazu. Jestliže tedy šlechta bojovala za svou „svobodu“ (a také jí dosáhla), musela také jakousi (i když omezenou a sotva toho jména zasluhující) „svobodu“ přiznat i svým poddaným.

Přímo bojovým heslem se stala „svoboda“ ve městech vznikajících v 11. století na západě Evropy jako svobodná spřísahání (komuny) svobodných lidí, kupců a zčásti i řemeslníků. „Městský vzduch činí svobodným“ zněla zásada, o kterou města dlouho se svými pány bojovala a kterou nakonec prosadila, ne pro dobrou vůli pánů, ale proto, že zásada svobodného stěhování byla nezbytným předpokladem jejich vzniku a rozvoje. Opět to byla tedy iniciativa zdola, která si vymohla prostor pro svobodné jednání, onu podivuhodnou středověkou svobodnou nesvobodu, která nebyla ani svobodou v moderním slova smyslu ani porobou tak, jak si ji dnes představujeme, ale privilegiem, jehož garantem nebyl stát jako tvůrce práva, ale jakási dohoda zúčastněných, chápána jako právní vztah. Netroufám si zde definovat středověkou svobodu, znamenalo by to hluboce pochopit sám základ společnosti té doby, pochopit feudální společen-

ský vztah v celém jeho rozsahu a obsahu – a toho jsou historikové ještě dosti vzdáleni. Nemohu ji ani popsat. K tomu zde není příležitost, setrvejme proto na paradoxním opisu „svobodné nesvobody“ a uvědomme si, že nejde ani o moderní svobodu, ani o nesvobodu.

Hledáme-li tedy odpověď na otázku, v čem byla výjimečnost středověkého feudalismu na území Evropy, zdá se, že je ji třeba hledat právě v této oblasti, ačkoli je zřejmé, že činit si nárok na nalezení nějaké jasné a přesné odpovědi by bylo jistě předčasné. Jisté je pouze, že hledat vysvětlení v nějakých „dědictvích“, která měla být oním tvůrčím prvkem, katalyzátorem evropské středověké společnosti, je nemožné. Proč si však nepřiznat, že to byly síly zrozené v anarchii raného středověku, které ji vyvedly na novou cestu? Ve všech jiných agrárních civilizacích to byl panovník, jeho moc, která byla hlavní a rozhodující silou společnosti. V evropském středověku však nebyla nikdy „anarchie“ natolik překonána (a historikové 19. století, zbožňující stát, nad tím nikdy nepřestali naříkat), aby se panovník dostal do tohoto postavení. Společnost se organizovala sama, iniciativa vycházela zdola. A to nepochybně hluboce poznamenalo celou evropskou kulturu. Zdá se totiž (k důkazu by bylo třeba knihy), že *tendence k racionálnímu jednání, nesená určitým individualismem, důvěrou individua ve své schopnosti a možnosti efektivního jednání*, která bývá často prohlašována za specificky evropskou (a nesporně jí byla od renesance), *se zrodila právě zde, v chaosu a anarchii raného středověku*, v omezených lokálních společnostech, kde hranice jednání byly postřehnutelné, kde se výsledek dostavoval v konkrétní hmatatelné formě, ať už jím bylo postavení hradu, založení rodinného kláštera nebo jen vyklučení nového pole na kraji vsi.

Domnívám se, že zde máme jeden ze základních proudů evropských dějin, který je bezpečně odlišuje od dějin ostatního světa; bylo by však velice hrubou „aktualizací“, kdybychom pojmy jako „racionalismus“ nebo „svoboda“ chápali v moderním smyslu. Před tím je třeba co nejdůrazněji varovat, zvláště proto, že se velmi dobře hodí k „ideologickému“ zneužití. Vystihnout jejich dobový obsah je velmi obtížné, zřejmé je pouze to, že stejně jako svoboda byla zároveň nesvobodou (a vlastnictví zároveň ne-vlastnictvím, právo ne-právem atd.), byl racionalismus zároveň iracionální, a to nejen ve filosofické rovině, ale i v rovině „racionálního jednání“, kde například statky byly shromažďovány proto, aby se jimi plýtvalo. Teprve renesance a ještě spíše pozdější doba postavily všechny tyto pojmy do protikladu. Tvrdím-li tedy, že v raném středověku začíná onen proud, který ústí v našem technicistním, teleologickém myšlení, zdůrazňuji zároveň, že si musíme být vědomi toho, že tu nejde o žádný přímočarý vývoj, ale o kontinuitu v diskontinuitě, s níž se v dějinách stále setkáváme. Myslicí lidé 9. století mysleli jinak než lidé 19. století, určité prvky myšlenkových pochodů se však sobě podobají a jsou tu určité genetické souvislosti asi i proto, že reagují na životní situace podobné, když ne přímo totožné. Vzdělanost a kultura středověku a novověku jsou zásadně odlišné už proto, že novověká kultura je sekularizována, přesto však mají základní rysy společné. Jisté bude shoda v tom, že to společné lze shrnout pod pojmem humanismus; doby, kdy humanismus byl středověku upírán, jsou už za námi, spor bude jen o jeho obsah.

Co především vadilo, bylo to, že jsme středověk viděli očima těch, kteří o něm zanechali svědectví – literátů usazených v klášterech a komentujících odtud tu

vášnivě, tu rezignovaně a melancholicky „světské“ dění. Byli bezbranní a závislí na nositelích moci – té moci, jež nutně byla v jejich očích nebezpečnou zvláštností, kterou bylo třeba teprve ovládnout jako nosorožce, k němuž už sv. Augustin (354–430) přirovnával světská království. Je proto pochopitelné, že jejich obraz světa je tendenční, líčí ho tak, jak by si přáli, aby vypadal. Oni jsou tvůrci obrazu středověku jako doby hluboké (i když snad naivní) víry, doby odvrácené od tohoto světa. Odtud pak dedukují historikové: tento světový názor je odrazem strnulosti, lokální omezenosti, tendence k uzavření společenských skupin, která byla typická pro hospodářské a sociální poměry středověku. Jenže ve skutečnosti byla středověká společnost v neustálém pohybu horizontálně i vertikálně, v prostoru i na společenském žebříčku, byla vše jiné než uzavřená. Více než otázky posmrtného života ji vzrušovaly otázky života vezdejšího, či spíše měla příliš mnoho na práci, aby se mohla věnovat sebereflexi. O myšlení světských vrstev víme velmi málo, nejen proto, že byly negramotné, ale jistě i proto, že necítily potřebu se hlouběji vyrovnávat se světem. Ve starší vrstvě francouzských hrdinských písní *chansons de geste* je jednotlivec jaksi samozřejmou součástí společnosti, jinak je tomu však už ve 12. století. V literatuře té doby je zřejmá snaha „reintegravit individuum do společnosti“, jak tvrdí jeden z jejich nejdůležitějších interpretů. Raný středověk není opravdu asketicko-klerikální, ale aristokraticko-bojovnícký. Situace se mění až od 11.–12. století, od doby, kdy – jak jsme viděli – ve společnosti nastaly zásadní změny.

Tehdy v křížáckých výpravách a rytířské kultuře se setkal svět šlechty se světem kleriků. Záhy se přihlá-

sil i lid se svými kacířstvími, která byla dosud nevidaným vniknutím lidu do sféry úvah o lidském údělu tváří v tvář společnosti, světu a věčnosti. Vzdělanost kleriků se mezitím opět proměnila – stačí si připomenout vznik universit, svobodných obcí učitelů a žáků, jednoho z nejkrásnějších (snad i proto, že dnes už přežitých) plodů naší vzdělanosti. Tehdy vznikla evropská inteligence (tak odlišná například od čínské mandarínské inteligence) jako skupina lidí sloužících perem a perem bojujících. Umění pro umění, které se dosud krčilo v kláštorech, se stalo uměním pro mnohé, literáti přestávali svět komentovat a začínali ho měnit. Popsat tento bouřlivý nástup myšlení, zmocňujícího se sebevědomě pod heslem rozumu i Boha, není už naším úkolem. Postačí, budeme-li konstatovat, že se tehdy konstituovala v pevných obrysech evropská humanistická kultura. Antické dědictví se tehdy ve víru hlubokých společenských proměn a díky trpělivě intelektuální práci evropských vzdělavců transformovalo tak, že se postupně stávalo jen starou nádobou naplňovanou novým obsahem. To, co z něho přebývalo, bylo právě to nové, čím středověcí vzdělavci reagovali na životní skutečnost své doby. Viděli jsme v ní zvláštní důraz na individualismus, na jednajícího jedince. Tímto duchem je prodchnuta nejen „renesance 12. století“ – kultura rodící se inteligence, ale i kultura aristokracie, vytvářející například jedinečné (jinde se neopakuující) pojetí rytířské lásky, určující evropskou představu o lásce dodnes; ve jménu těchto představ se hlásí ke slovu i měšťtí a lidoví kacíři. To vše ovšem v rámci křesťanství (oficiálního či neoficiálního, vulgárního či filosofického); uvědomme si však, že také humanisté renesance zdaleka nebyli ateisty (ukázala to například

krásně kniha L. Fevbra o Rabelaisovi), odvrhli jen to, co bylo opravdu zastaralé, „gotické“. Sekularizace evropského myšlení trvala delší dobu.

Dynamika evropské společnosti, nutící jednotlivce stále častěji jednat do neznáma, do budoucnosti, rozbíjela nutně onen monotónní koloběh předem určeného života, vlastní všem agrárním civilizacím. Středověk sice začínal také jako agrární civilizace a jeho život byl také určován rytmem polních prací (naučil se znát čas teprve ve městech, kde hodiny na kostelní věži odbíjely rytmus nového pracovního dne, a ne už ročních období), avšak klid tradice a pokojného trvání v bezbřehém času byl neustále narušován neklidem činu emancipujícího stále nové vrstvy společnosti a vytrhujícího je z tradičních a navykých kolejí života. „Staré dobré právo“, „starý dobrý mrav“ – to byla všeovládající hesla a málokteré slovo mělo tak podezřelý a pejorativní nádech jako „modernus“. Zjišťujeme-li však, co je jako „staré a dobré“ označováno, vidíme velmi často, že jde o jevy velice mladé; „starými svobodami“ byla emfyteutická privilegia stará několik desítek let. Cítíme tu bolestný rozpor mezi jistotou tradice a nejistotou nového, který ovládá středověké myšlení. Proto se také intelektuálové 12. století přesvědčovali, že „stojí na ramenou gigantů“, jen aby si nemuseli přiznat, že stojí na vlastních nohou; proto lidoví kacíři obnovovali starou církev, „zákon boží“, místo aby samostatně formulovali své problémy. Bylo by velice lačné krčit nad nimi rameny, jejich neklid a pochybnosti si zaslouží úcty. Zároveň ovšem cítíme nostalgii po jejich klidu a jistotě, které jsme ztratili. Zda právem, je těžko říci. Spíše se zdá, že to, co středověku závidíme, je naše iluze o něm; středověký člověk se nám příliš snadno stává opět jedním „dobrým divochem“.

Nekladme si však tyto otázky, které mohou být jen předmětem mnohem širších a povolanejších úvah, a pokusme se shrnout to, co z našich úvah vyplývá. Především lze říci, že evropská civilizace začíná opravdu v raném středověku. Civilizace pozdní antiky se celým svým rázem mnohem spíše blíží civilizacím žijícím v „asijském výrobním způsobu“ než ve středověké evropské civilizaci. Ostatně osudy Byzance jako té části impéria, která přetrvala, ukazují jasně, kam vývoj směřoval. Kultura antiky, přejímaná středověkem jako kultura pozdní antiky, byla pouhou formou, které dal středověk obsah úplně jiný. Evropský humanismus byl nesen dynamickými silami společnosti, jeho „racionalistická“ tvář byla výrazem „racionalistických“ tendencí otevřené a vlastně „anarchisticky“ organizované společnosti. Nebyla to velká kultura, nemohla se srovnávat s kulturou Číny nebo Indie (šok, který zažili nemytí a nevzdělaní křižáci při setkání s rafinovanou kulturou Arabů, sehrál také svou velmi důležitou roli při „kulturní revoluci“ 12. století), byla to však kultura společnosti neustále se měnící, hnané kupředu změnami nastupujícími ve stále rychlejším sledu. Nebylo jí dopřáno klidu staletí a tisíciletí, v nichž dozrává velikost.

Jiří Pavelka:

Intimita, umění a masová média

Intimita je pozoruhodným produktem společenského života, neboť odráží "gramatiku" (komunikativního) jednání člověka, tzn. dobová kulturní paradigmatata.¹ Představuje konstrukt budovaný v procesech lidského dorozumívání a současně výsledek adaptačních schopností člověka podléhat vlivům prostředí. Pojetí intimity se mění v konkrétní kulturní oblasti v průběhu historie na diachronické ose, ale také ve vztahu k jednotlivým "uzavřeným" etapám vývoje na ose synchronní. Tento fenomén se projevuje jednak v oblasti žité každodennosti (rituály),² jednak ve sféře duchovní (mýty, morálka, legislativa).³ Médii, které se oblast intimity pokouší zachytit v obou těchto aspektech, je umění, především ústní slovesnost, literatura, dramatická tvorba, výtvarné umění, fotografie a film.⁴

Cílem tohoto příspěvku je postihnout zásadní změny v pojetí intimity, tak jak je přináší postmoderní koncept kultury,⁵ a to na pozadí středověkého a novodobého pojetí intimity. Zaměřím se pouze na některé aspekty tohoto procesu, na vztah intimity a crotiky a na roli, kterou v těchto procesech sehrávají masová média.

¹ Srov. Pavelka, Jiří: *Předpoklady literárního dorozumívání*. Masarykova univerzita, Brno 1998.

² Srov. Breuers, Dieter: *Na hradech, v klášteřích, v podhradí. Středověk, jak ho neznáte*. Brána, Praha 1999. Dülmen, Richard van: *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století). Díl 1. Dům a jeho lidé*. Argo, Praha 1999. Le Goff, Jacques, ed.: *Středověký člověk a jeho svět*. Vyšehrad, Praha 1999.

³ Srov. Giddens, A.: *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Polity Press, Cambridge 1995.

⁴ Srov. Pavelka, Jiří: "Sex, manželství a láska v antické a středověké literatuře. Příspěvek k paradigmatu intimity evropského kulturního okruhu." In: Chocholáč, Bronislav – Jan, Libor – Knoz, Tomáš, ed.: *Nový Mars Moravicus aneb sborník příspěvků, jež věnovali prof. dr. Josefu Fálkovi jeho žáci a přátelé k šedesátinám*. Maticе moravská, Brno 1999, s. 209–224. Pardyová, Marie – Pavelka, Jiří – Pospíšil, Ivo: *Euroamerická civilizace*. 592 stran. In: Malina, Jaroslav, ed.: *Kruh prstenu. Láska v životě a literatuře světa srdcem a rukama českým malířů a sochařů*. Sv. II. Nadace Universitas Masarykiana – Nakladatelství Georgetown – Nakladatelství a vydavatelství NAUMA, Brno 2000.

⁵ Srov. Pavelka, Jiří: O poznání, hodnotách a konceptu postmodernismu. Několik poznámek ke změnám paradigmatu euroamerické kultury v letech 1930–1995. *Bulletin Moravské galerie v Brně* 55, 1999, s. 168–173.

Kultura nocování se stala atributem společenské úrovně domácnosti. Postupně byla vnímána jako jeden ze základních společenských rysů, rozlišujících civilizovanou společnost od společnosti necivilizované, primitivní. Tyto změny se promítly také do oblasti služeb. "Tě střední Evropě se teprve během 18. století diferencovaly městské hospody na hromadné noclehárny, řemeslnické ‚herberky‘ a luxusnější ubytovací hostince s jednotlivými pokoji a lůžky, z nichž se vyvinuly pozdější hotely."⁹

V důsledku těchto procesů se stud stal významnou novodobou společenskou institucí regulující lidské chování. Nepřejal ani nepotlačil funkce "strachu" a "hříchu" jako osvědčených regulativních principů lidského chování.¹¹ Stud byl spojován s pocity viny, a tím účinnost "strachu" a vědomí "hříchu" spíše posiloval, než oslaboval.

Vznik novodobého typu intimity, spjatý s kategorií studu, měl za následek, že již v raném novověku začala být sexualita regulována a tabuizována. Proto se vztah k sexualitě ve středověku jevil ve srovnání s novověkem jako otevřenější a svobodnější. Otevřené, veřejné projevy pohlavního pudu byly naopak v nové době pokládány za něco necivilizovaného, nekulturního. Dané změny neznamenal odstranění, ale zprivatizování sexu za dveřmi ložnicí. Současně vznikaly dvě dichotomní funkční sféry, v nichž se projevovalo sexuální chování jednotlivce – cudné legalizované manželství, jehož smyslem bylo rození a výchova dětí, a hříšná erotika, orientovaná na mimomanželské vztahy. V šlechtických kruzích byla promiskuita tolerována u obou pohlaví, stala se společenskou hrou a zábavou, což poprvé legitimizovalo rokokový koncept světa a erotiky. Nižší vrstvy neměly k podobnému typu chování příznivé ekonomické podmínky. Tento stav trval také po celé 19. století a v první polovině 20. století, i když nově vzniklá, masová média (denní tisk, fotografie) a aktivity modernistických a avantgardních směrů a proudů (naturalismus, dekadence, surrealismus) začaly postupně nabourávat a ničit pojetí novodobé intimity. Společenské skandály a soudní procesy proti jednotlivcům ohrožujícím koncept křesťanské intimity a mravnosti¹² se staly vnějšími projevy postupně se prosazujících

procesů i výrazem odporu tradiční, majoritní, měšťanské společnosti vůči připravovaným změnám.

Tato situace se podstatně mění na konci druhého tisíciletí, kdy nová masová média jako video, kabelová televize, internet nebo (mobilní) telefony poznenáhlu ruší hranice intimity tradiční společnosti, liberalizují pornografii a umožňují vznik nového průmyslového odvětví distribuujícího erotické zboží. Intimita je destruiována a symboly nového sexuálního chování se stávají "volná láska", "swingers", "groupsex", "sexshop", "live-sex-show", "peep show", "sex po telefonu", "sex channel", sexuální rubriky a poradny v tištěných médiích, erotické filmy a televizní pořady anebo pornografické webové stránky a servery. Postmoderní umění a masová média neponechala jednotlivci téměř žádný prostor k intimitě. Ve virtuálním prostoru umění a masových médií¹³ je možné vše. O všem je možné mluvit, vše je možné zobrazit a předvést před divákem. Intimita, do jejíhož rámce spadaly deviantní a patologické formy sexuálního chování,¹⁴ je medializována, získává výrazně zboží a performativní charakter. Přirozeným důsledkem eroze v oblasti lidské intimity není pouze ztráta důvěry ve velké emancipační příběhy nabízející jednotlivci, skupině, třídě anebo dokonce lidstvu osvobození a pozitivní perspektivy dalšího vývoje, ale rovněž ztráta individuální i kolektivní identity jednotlivce.

V současné době je ohrožováno nejen vnější, ale také základní vnitřní životní prostředí člověka, oblast intimity, a to tím, že se stalo předmětem bezohledné průmyslové exploatace, jejíž negativní důsledky se v plné míře projeví až v následujícím období. V budoucnu se zřejmě ke slovu dostanou také ekologičtí aktivisté, kteří se pokusí očistit oblast erotiky a intimity před úplnou devastací.

¹² Společenské skandály a soudní procesy proti jednotlivcům ohrožujícím koncept křesťanské intimity a mravnosti byly spjatý např. se jmény Ch. Baudelaire, G. Klimt, Lautréamont, C. Manet, O. Wilde.

¹³ Srov. *Dobrodružství v Bílém domě (to hlavní ze zprávy Kennetha Starra)*. Nakladatelství Knihcentrum, (místo vydání neuvedeno) 1998. Připravil Daniel Stern. Harantová, Emilie: *Clintonova AKTA se.V.* Nakladatelství Knihcentrum, (místo vydání neuvedeno) 1998. Doubek, Katja: *Das intime Lexikon. Sex und Liebe berühmter Männer und Frauen von Abélard bis Zola, von Woody Allen bis Mae West*. Eichborn, Frankfurt am Main 1999.

¹⁴ Srov. Ellis, Bret Easton: *Americké psycho*. Votobia, Olomouc 1995.

⁹ Shorter, E.: "Illegitimacy, Sexual Revolution, and Social Change in Modern Europe." In: Rotberg, R. I. – Rabb, T. K., ed., *Marriage and Fertility. Studies in Interdisciplinary History*. Princeton University Press, Princeton 1980.

¹⁰ Petrář, Josef, a kol.: *Dějiny umělecké kultury II.1*. Karolinum, Praha 1995, s. 112.

¹¹ Srov. Delumeau, Jean: *Strach na Západě ve 14.–18. století. Obležená obec. I*. Argo, Praha 1997. Delumeau, Jean: *Hřích a strach. Pocity viny na evropském Západě ve 13. až 18. století*. VOLVOX GLOBATOR, Praha 1998.

Koncepty intimity, tak jak se utvářely v evropské kulturní oblasti, jsou důsledkem i projevem střetu dvou základních daností ovlivňujících jednání člověka – jeho biologickou/genetickou a kulturní determinovaností. Biologická/genetická determinovanost lidského jednání je v daných souvislostech určována mimo jiné sexuální pudem, který člověk sdílí s jinými vývojově blízkými savci, kulturní determinovanost tzv. křesťanským konceptem člověka, dějin a světa.

Paradigma středověku nezahrnovalo do sféry intimity nahotu, erotický život a úkony spjaté s hygienou (koupel), metabolismem a vyměšováním. Ve středověkých vesnických a městských domácnostech (tato situace přezívá na vesnici v 19. a mnohde i ve 20. století) spali členové (nukleární) rodiny v jedné místnosti spolu se služebnictvem i hosty; na jednom loži se běžně setkávali staří i mladí, rodiče i děti, manželské páry i svobodní příslušníci obojího pohlaví. Za této situace nahota a fyziologické funkce a potřeby, včetně sexu, nemohly být tabuizovány, i když nestandardní formy sexuálního života (cizoložství, incest, znásilnění, homosexualita, styk se zvířaty apod.), jak dokládají kroniky a soudní spisy, byly považovány za hříchy a byly rovněž přísně trestány.

Mnohé pasáže ze středověkých lidových her (například intermédií) a satirických literárních děl, které se dotýkají lidské sexuality a tělesnosti a které dnešní čtenář chápe jako vulgární, se rozhodně nedotýkaly jemnosti středověkého konzumenta. Stud jako reflexe tělesnosti a sexuality dosud neexistoval, vznikl až na konci středověku a počátku novověku. Rezidua středověkého pojetí intimity, ovšem konfrontovaná s novodobým pojetím intimity, zachycovala také lidová ústní slovesnost.⁶ Středověké pojetí intimity zcela nezlikvidovala ani křesťanská teologie, která sexualitu označila za (prvotní) hřích a spojila ji s kategorií provinění (vina je zničením mravního vědomí), strachu a zla.⁷

V průběhu 15. a 16. století se zásadním způsobem mění pojetí intimity. Jde o procesy prosazující se jen pozvolna a postupně. Nejzřetelněji se změny v pojetí intimity

⁶ Srov. Jan Jeník z Bratřic: *Pisně starodávné lidu obecného českého, nanuozce nezbedné a pohoršlivé*. Praha 1989; kritické vydání rukopisných sbírek, ed. Karel Dvořák. Obrátil, Karel Jaroslav: *Kryptadia: Příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu. Díl I-III*; reprint soukromého tisku z let 1932–1935 (sv. 1–5). Nakladatelství Ladislav Horáček – Paseka, Praha – Litomyšl 1999.

projevují ve způsobu nocování. V tomto období vzniká v rámci domu (domácnosti) nový prostor – ložnice, jejíž funkce vyjadřovala také nová symbolika postele jako mobiliáře, který se dostal se do centrální části tohoto prostoru. Zvyk spát v oddělených místnostech (ložnicích) se přenášel do domácností nižších společenských vrstev z panovnických a šlechtických domů a křesťanských klášterů.

Ložnice se na počátku novověku stala privátním prostorem domácnosti. Její vznik byl předpokladem nového pojetí intimity, což následně mělo zásadní vliv na proměny mezilidských vztahů, společenského chování i kultury a symboliky odívání. Nahota se stávala tabu a začala se spojovat se sexualitou. Teprve v té době vznikaly noční oděvy (košile, čepice, župany). Jakmile nahota přestala být přirozenou součástí každodennosti, a tedy věcí veřejnou, mohla být tabuizována a mohla rovněž plnit nové kulturní funkce. Tento proces lze sledovat na výtvarném umění, kde nahota – počínaje renesancí – začala získávat nový význam: "*Zušlechtěna estetickými normami se stala předmětem zájmu a uspokojením zjemněle erotiky.*"⁸

Tabuizování nahoty mělo významné důsledky na sexuální chování člověka. Ve středověku existovaly jiné normy pro fyzickou přitažlivost sexuálních partnerů než v novověku. Nebylo to ovšem dáno pouze odlišnou dobovou úrovní osobní hygieny a zdravotní péče, ale také podstatně se měnícími normami sexuální atraktivivity jako společenského konstruktů. Pro (manipulativní) sex v tradiční společnosti, jehož hlavním cílem se stalo rození dětí, byla fyzická přitažlivost mezi sexuálními partnery /manžely/ podstatně méně důležitá než pro následující afektivní sex moderní doby začleňovaný do konceptu lásky.⁹ Tabuizace nahoty vedla nejen k estetizaci lidského těla, k vytváření či znovuoobjevování (starořeckého) ideálu krásného lidského těla, ale také k jeho erotizaci. V tomto kontextu mohlo dojít k liberalizaci a demokratizaci sexu, přinášející nové vzorce sexuálního chování a mohlo se zrodit novodobé, romantické pojetí lásky, jejímž cílem je erotický a sexuální prožitek.

⁷ Žádný z hříchů nepřivedl do křesťanského pekla tolik duší jako tělesná žádost. Křesťanství je v tomto ohledu náboženstvím úzkosti, neboť sexuální život spojuje s prvotním hříchem (Adama a Evy). Pouze manželství omlouvá sexuální chování, pokud je provozováno za účelem plození. I v manželství však páchá hřích ten, kdo se svým partnerem obcuje pro rozkoš. Srov. Denzler, Georg: *Zakázaná slast: Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha 1999.

⁸ Petráň, Josef, a kol.: *Dějiny umělecké kultury II.1*. Karolinum, Praha 1995, s. 113.

Breuers, Dieter: *Na hradech, v kláštorech, v podhradí: Středověk, jak ho neznáte*. Praha: Brána – Knižní klub, 1999, s. 208–214.

SLUŽKA ANNA A MUŽ SE SRDCEM LVA

Zpráva očitého svědka: *Člověk stahovaný z kůže – Eleonora Akvitánská – Flirt v Byzanci – Se syny proti manželovi – Vražda v katedrále – Zrada ve Vídni – Výkupné za krále – Pohled do kalendáře*

Soumrak se sklání nad táborem a chladný vítr žene modravý kouř táborových ohňů podél louky ke kraji lesa. Mohl by to být krásný jarní večer, kdyby se jím nerozléhal srdceryvný křik toho nešťastníka, kterému zaživa stahují kůži z těla. Řve už víc než hodinu a ti chlapi si dávají velký pozor, aby jim neumřel příliš rychle.

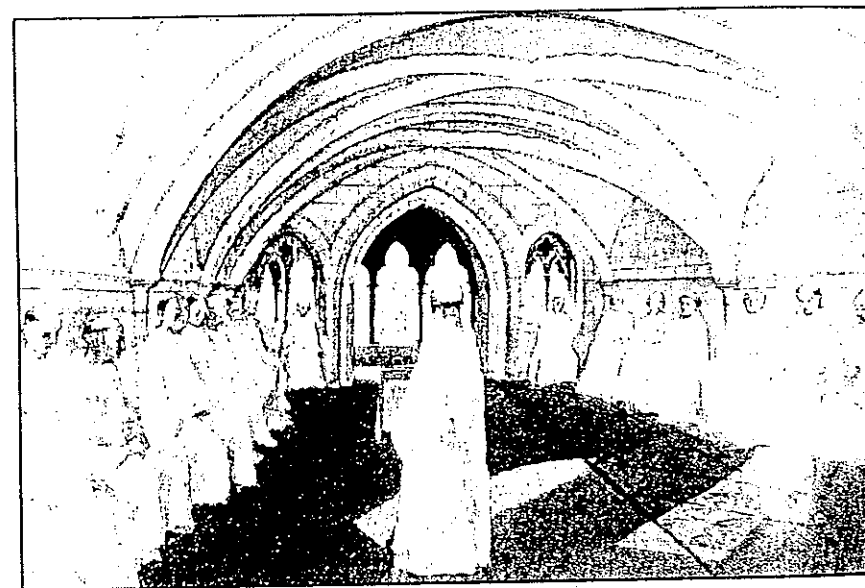
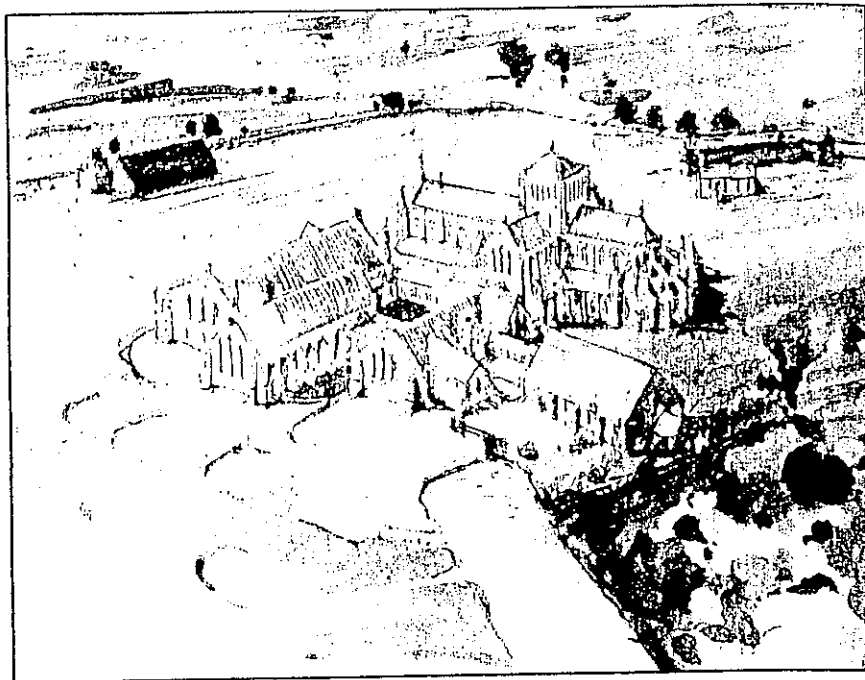
Jsem Anna, služka a důvěrnice královny Alienor nebo také Eleonor, jak jí říkají cizinci. Ta teď hýčká v náručí svého umírajícího syna, svého miláčka Richarda, jemuž se za jeho hrdinské činy ve Svaté zemi

Německý král (Ludvík Bavor)
z mohučského cyklu kurfiřtů
(kolem roku 1330)

Karel Veliký v představě Albrechta Dürera
vyhlíží jako pozdně středověký císař
Svaté říše římské, jeho skutečná podoba
krále Franků byla asi jiná,
nicméně také dost působivá

Centry středověké vzdělanosti se staly kláštery. Na horním obrázku ideální pohled na cisterciácké opatství Hailes v Anglii, na spodním řeholníci zasedající v kapitulní síni

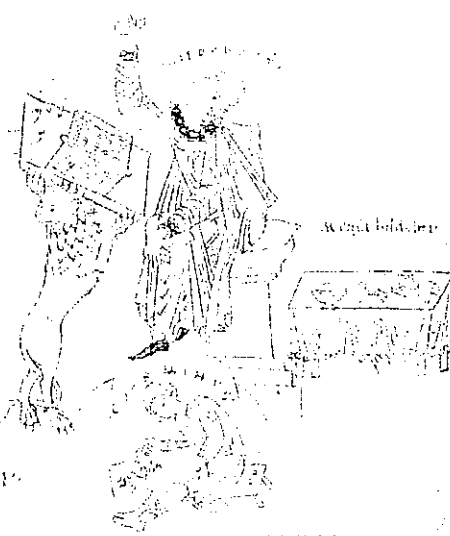
Z mnoha klášterů se dochovaly jen impozantní ruiny

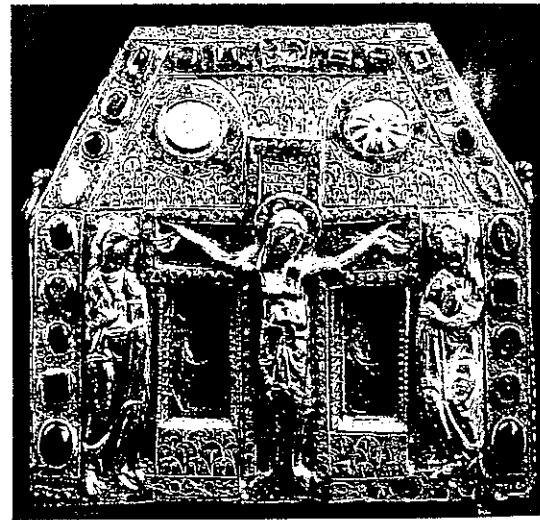
Klášterní krypty sloužily liturgickým účelům a nežádka v nich bývaly uctívány ostatky svatých

in corpore... in legi...
 ponderis elemento...
 iclo non putant aquar...
 quod y naturi in superio...
 loci potuillē dicitur qui...
 rationes suas si ipsi lores...
 possent si ea p...
 flegma dī v ranguā in elem...
 corporis nri aquarū mē obrui...
 in capite ponerent ibi em...
 ē flegmatis sedm dī...
 time sedm aut mōy...
 absurdo ut si hoc nescerent...
 hoc libro similitē scrip...
 dē humore fluidū & r...
 hoc grūe in superio...
 humani corporis parte...

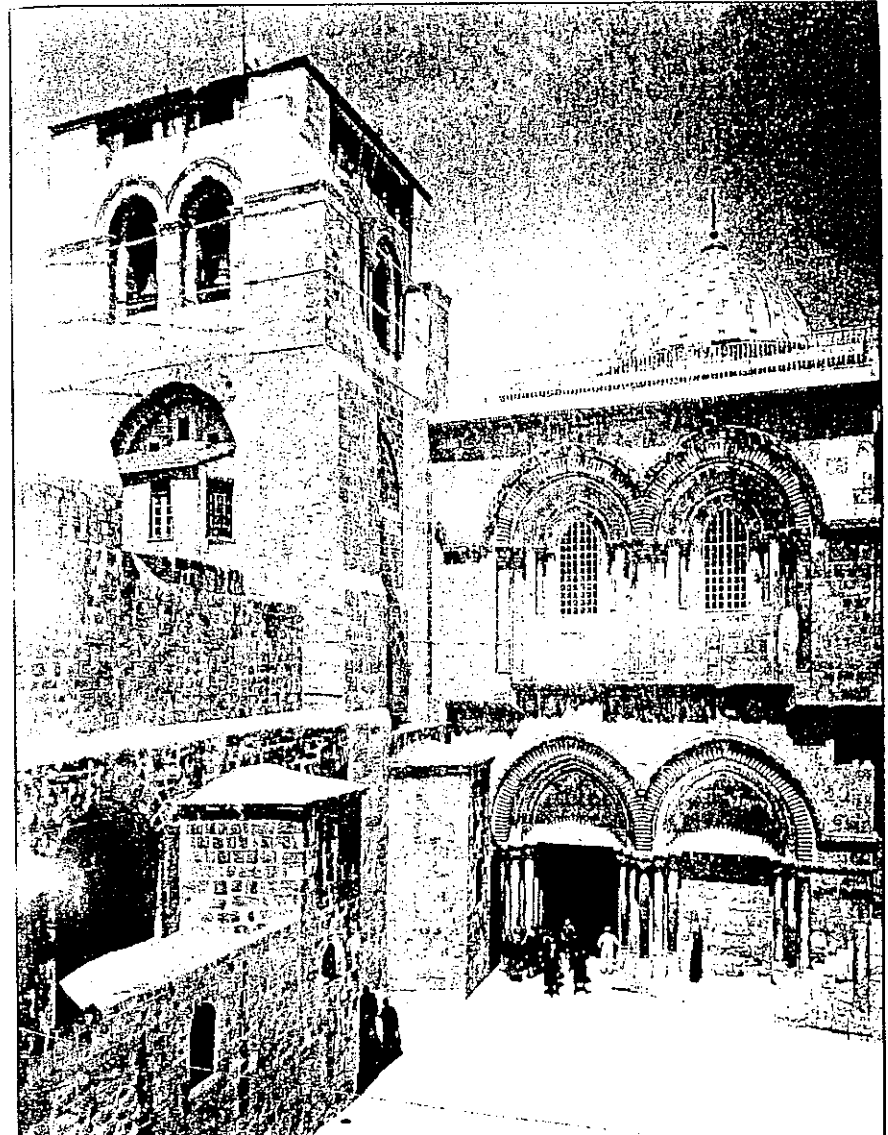
quantitas...
 p...
 a...
 l...

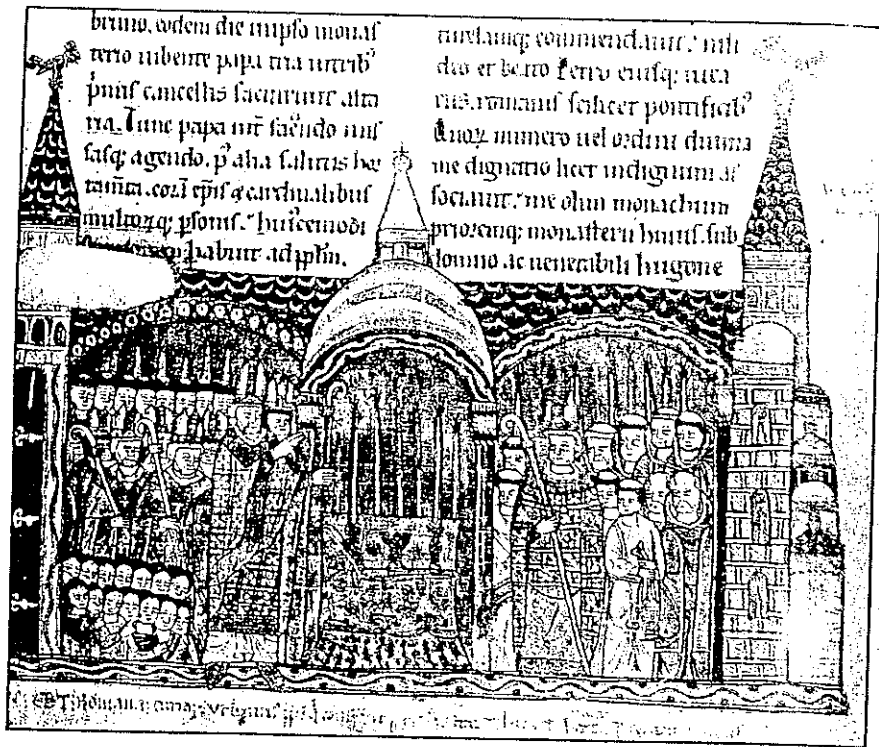
Středověcí písaři se rádi zobrazovali na stránkách svých děl, podobně jako písař Hildegert se svým pomocníkem Everwinem ve druhé polovině 12. století

Ostatky svatých se uchovávaly v překrásně zdobených relikviářích. Na relikviáři pocházejícím z Francie je vyobrazeno Ukřížování

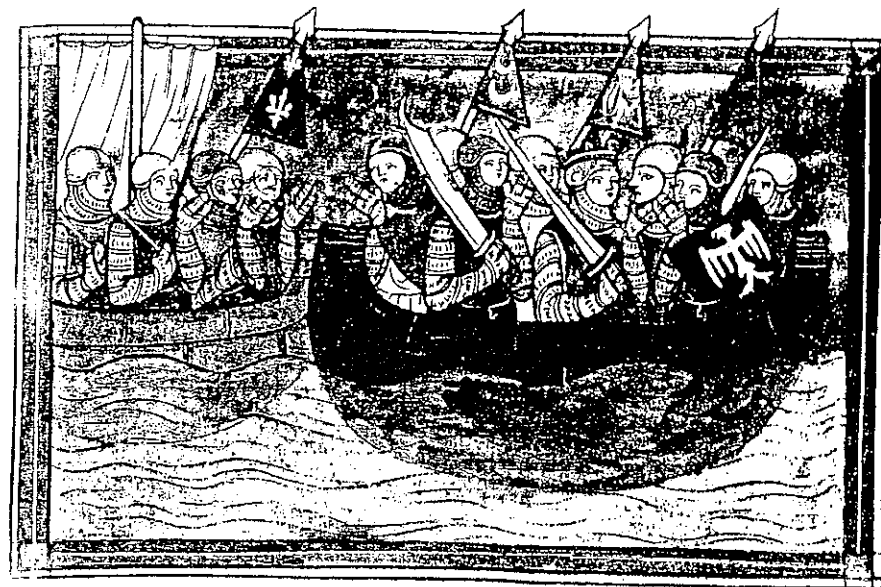
Poutníci směřovali ke vzdáleným místům spojeným s počátky křesťanství. Snem všech křesťanů byla návštěva chrámu Božího hrobu v Jeruzalémě

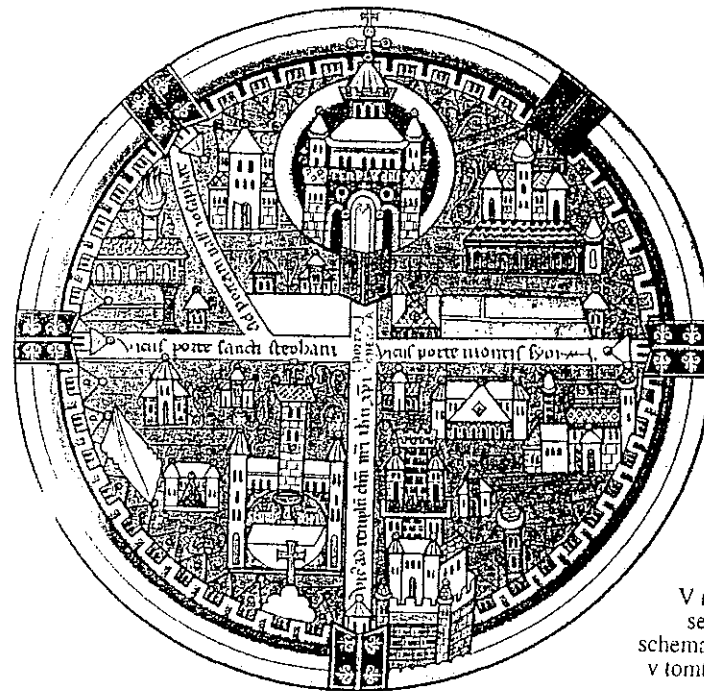
Papež Urban II. vysvětil 25. října 1095 nový kostel opatství v Cluny a za tři týdny zahájil koncil v Clermontu, na němž vyhlásil první křížovou výpravu

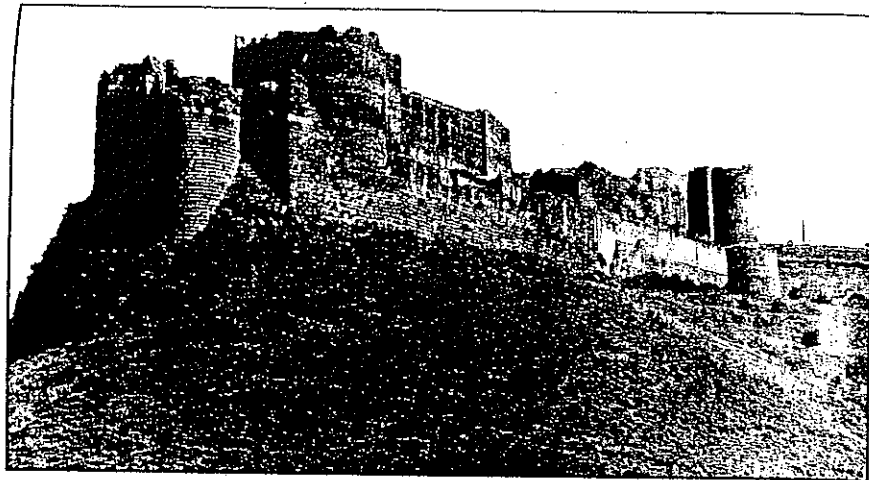
Vůdcové první křížové výpravy v představě známého ilustrátora Gustava Dorého

Křížácké vojsko se přepravuje přes moře

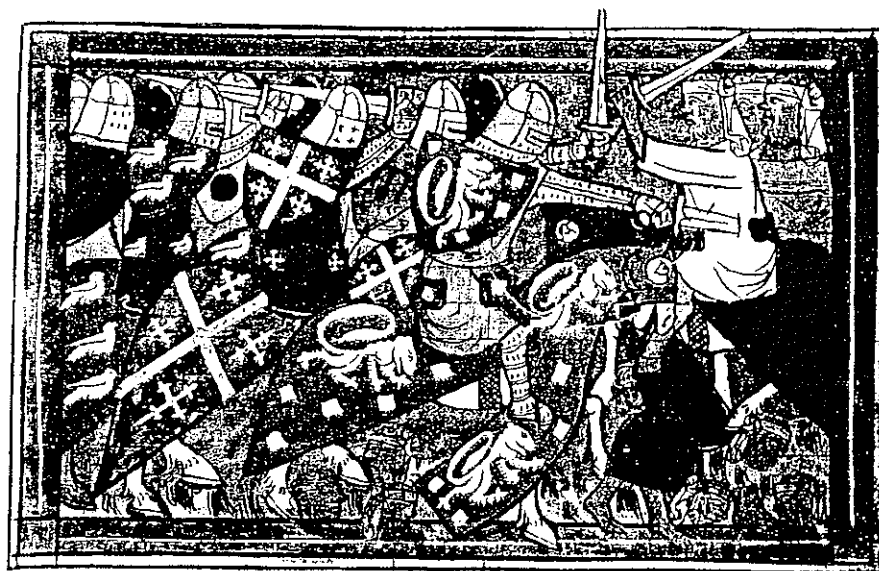

Mapy v našem slova smyly ve středověku neexistovaly. V rukopisných dílech se však často najdou schematická vyobrazení - v tomto případě Svatého města Jeruzaléma

V Palestině a Sýrii vybudovali křižáci desítky kamenných hradů.
Na snímku johanitský hrad Margat

V bitvě u Hattinu roku 1187 ztratili křesťané v boji se Saladinovým vojskem nejen Svatý kříž, ale také tisíce padlých a posléze i město Jeruzalém a značnou část území

Křižové výpravy francouzského krále Ludvíka IX. Svatého směřovaly do Egypta a Tunisu

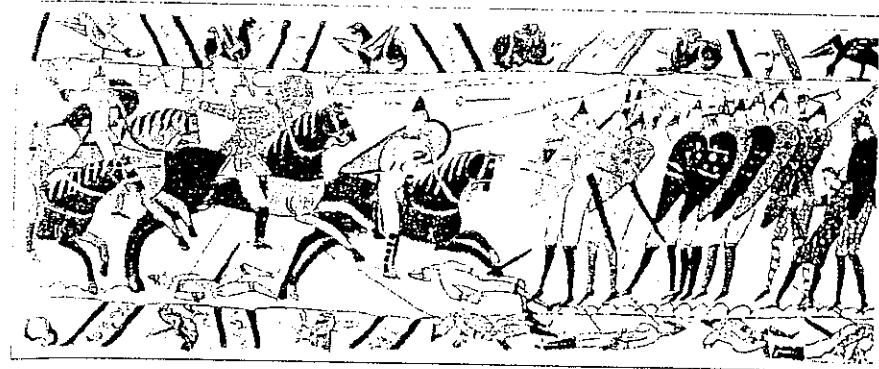
Třetí křižové výpravy se zúčastnil také císař Fridrich I. Barbarossa, který však na jejím začátku zahynul

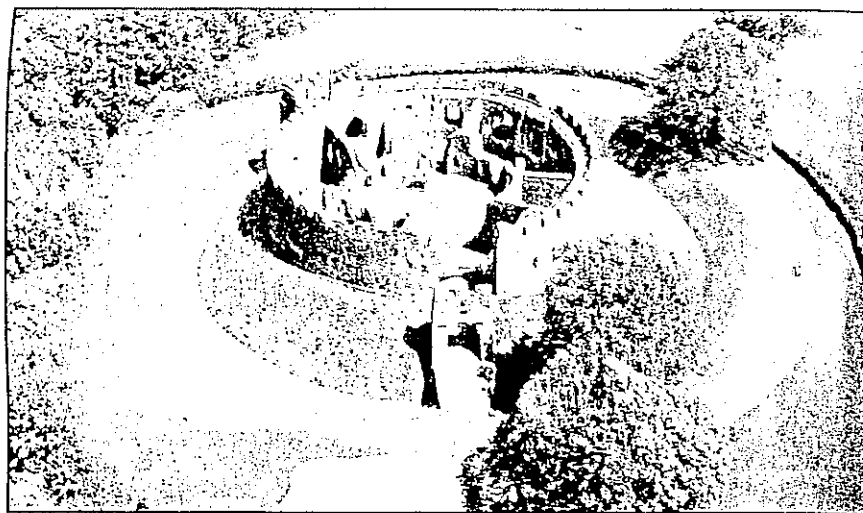
V roce 1204 dobyli účastníci 4. křižové výpravy křesťanský Cařihrad a založili zde několik desetiletí trvající Latinské císařství. Na snímku nejstarší vyobrazení města (kolem 1420)

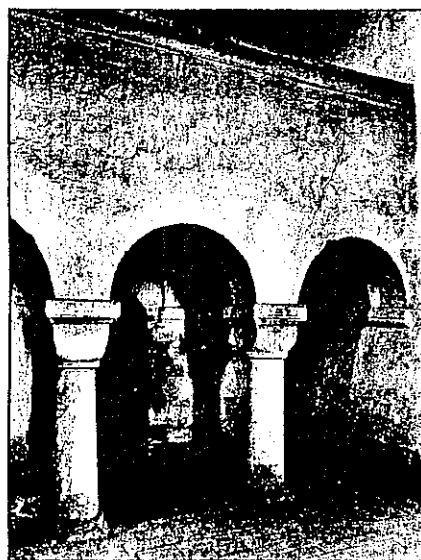
Tragický konec očekával řád templářů, který vznikl po první křížové výpravě v Jeruzalémě.
V roce 1312 byl papežem na základě nátlaku francouzského krále zrušen
a velmistr s dalšími členy byl upálen

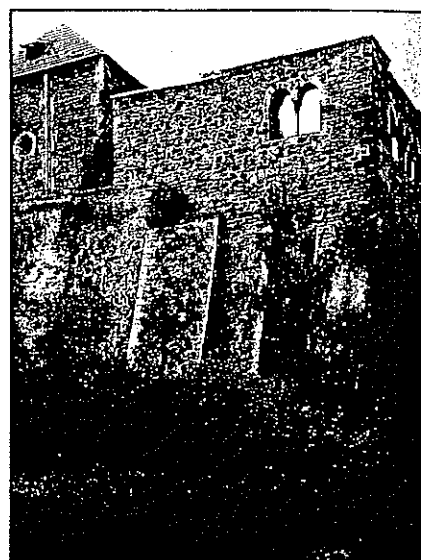
Jízdní vojsko Viléma Dobyvatele útočí na opěšalé Sasy v bitvě u Hastingsu roku 1066.
Nahoře podle tapiserie z Bayeux, která vznikla nedlouho po bitvě,
dole v představě moderního ilustrátora

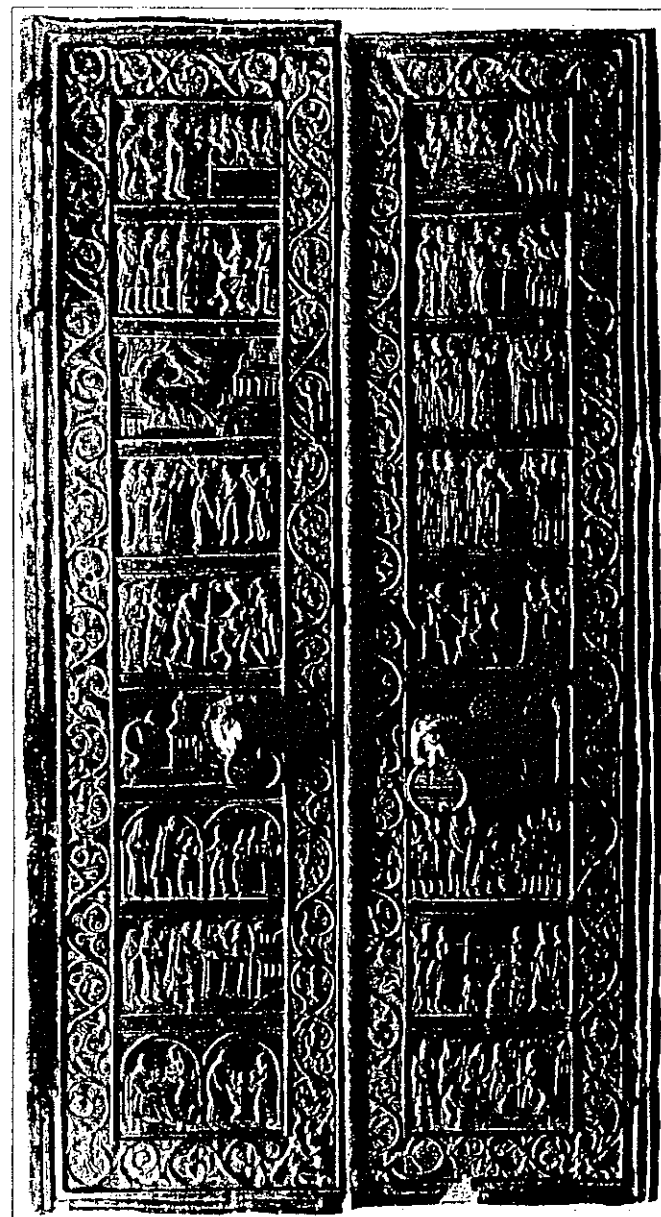
V první polovině 12. století začali normanští šlechtici stavět v Anglii kamenné hrady na umělých pahorcích (na snímku Restormel v Cornwallu)

Dříve než kamenné hrady si šlechta v českých zemích stavěla u svých dřevěných sídel kostelíky se západní tribunou, která sloužila zakladatelově rodině

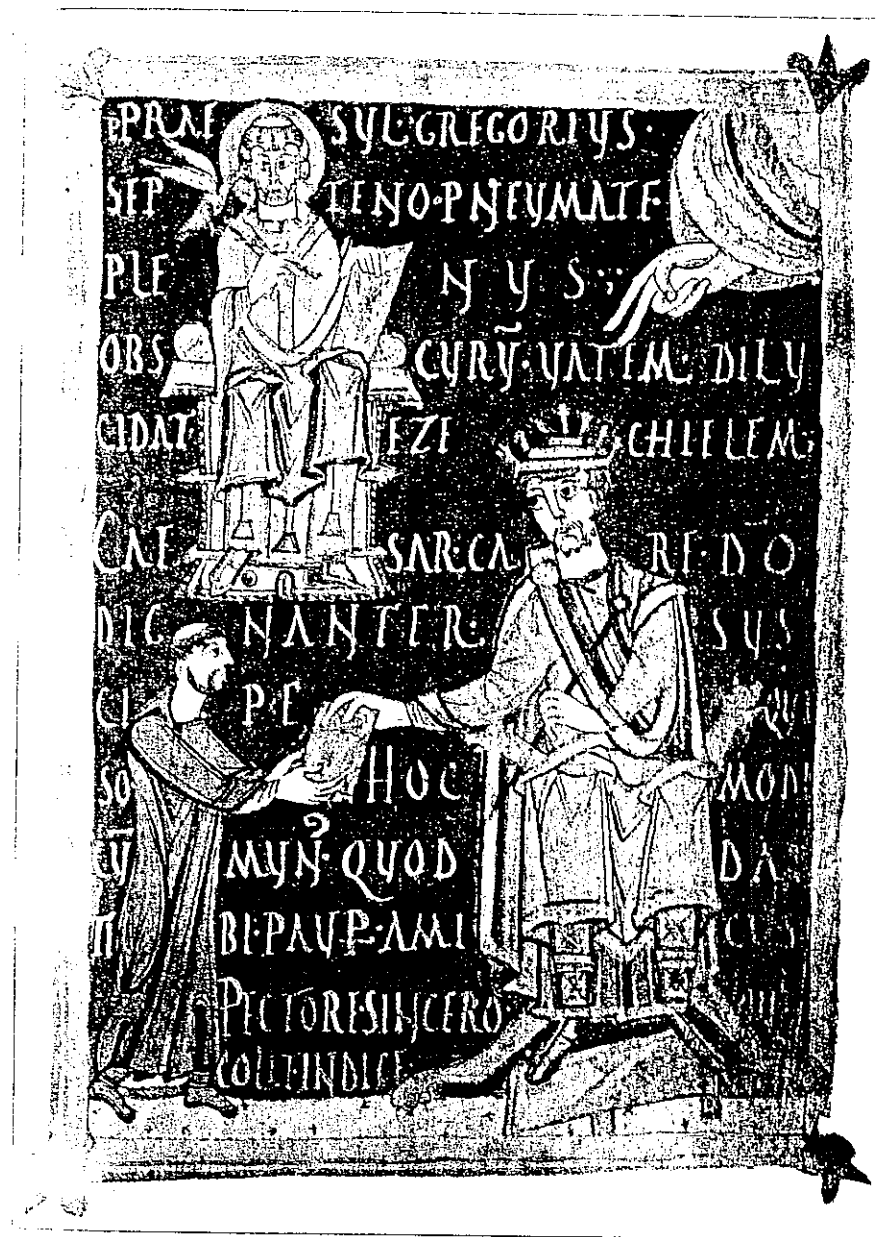
Ve druhé polovině 12. století, v době císaře Barbarossy, byla postavena románská falc v Chebu, který tehdy ovšem ležel na říšském území

Románské bronzové dveře katedrály v Hnězdně přibližují názornou formou prostému věřícímu život a umučení svatého Vojtěcha

Biskup (v tomto případě sv. Vojtěch) dostává investituru od římského císaře (jde o Otu II.)

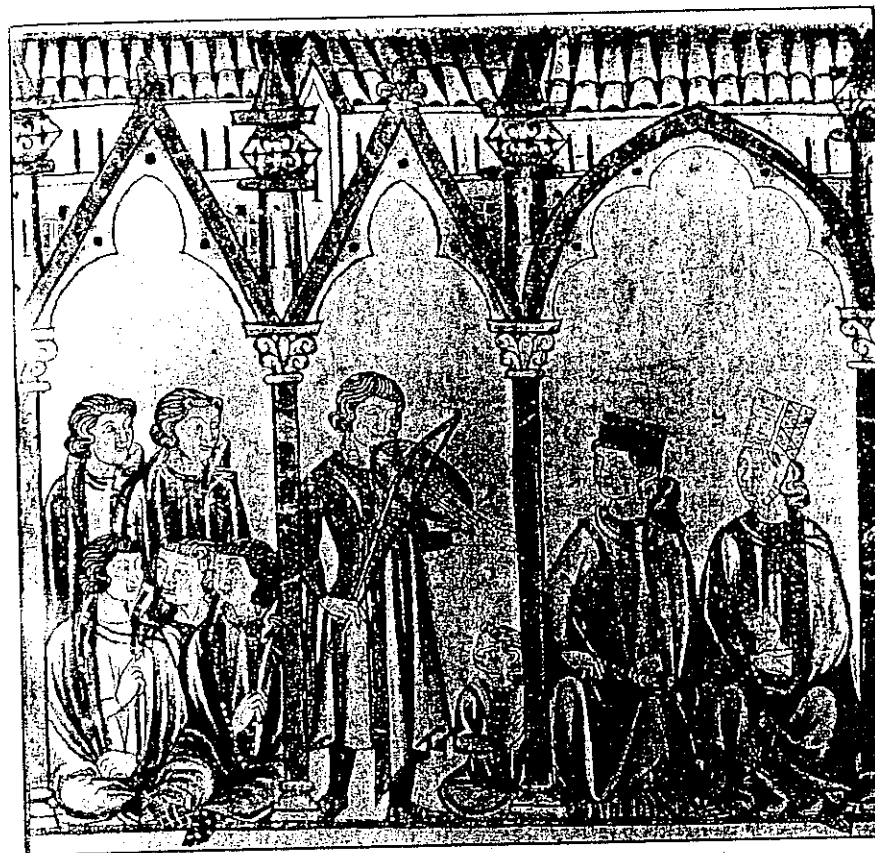
Císař Jindřich II. předává kapitule v Bambergu dílo Řehoře Velikého

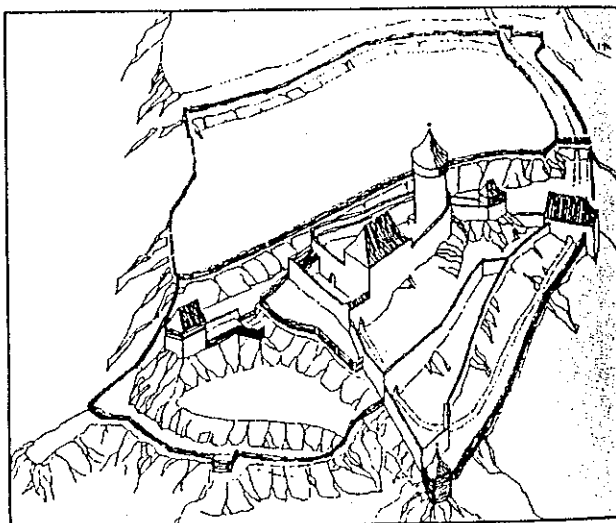
V tzv. Bamberském jezdcí hledali mnozí podobu některého ze středověkých císařů, nejspíše Konráda III. ze štaufské dynastie

Výzbroj rytíře, v tomto případě křížáka, kolem poloviny 13. století

Vyobrazení knížecího dvora, naslouchajícího přednesu dvorské lyriky

Od poloviny 13. století vznikají i v Čechách a na Moravě kamenné šlechtické hrady (na obrázku rekonstrukce hradu Aueršperku podle P. Šimečka). Jde většinou o jednoduché stavby s obrannou věží, obytným palácem a příslušným opevněním

Hostina pořádaná velmožem románského období

Rytířský turnaj podle rukopisu Manesse

Hlavními náměty rozsáhlé středohornoněmecké skladby Píseň o Nibelunzích jsou zrada a msta. Romantizující výjev, jak Kriemhilda obviňuje králova zbrojře Hagena z vraždy svého manžela

Vítězný Rudolf Habsburský nad mrtvolou poraženého Přemysla Otakara II. v bitvě u Suchých Krut roku 1278

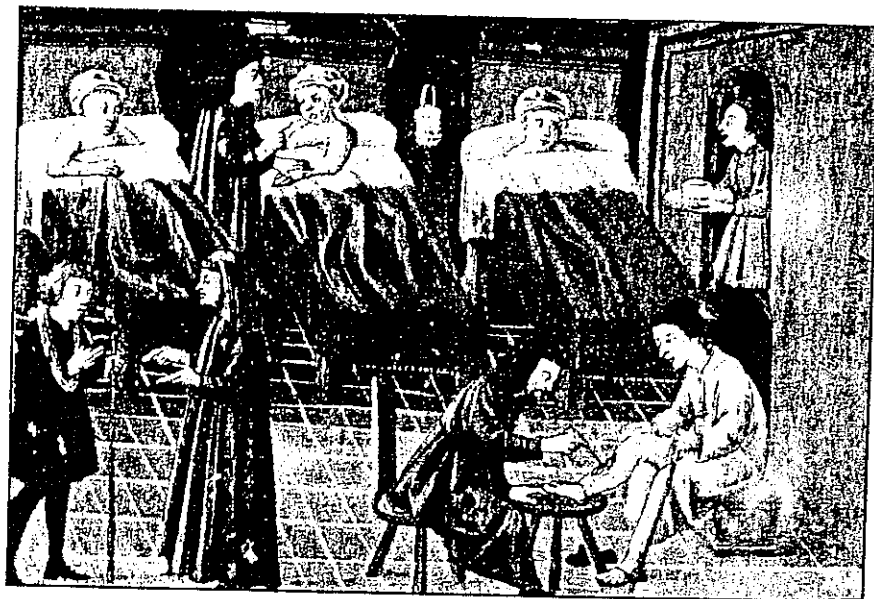
Jeden z nejslavnějších minnesängre Walther von der Vogelweide v rukopisu Manesse

Přemyslův syn Václav II. v rukopisu Manesse jako mecenáš básníků a hudebníků

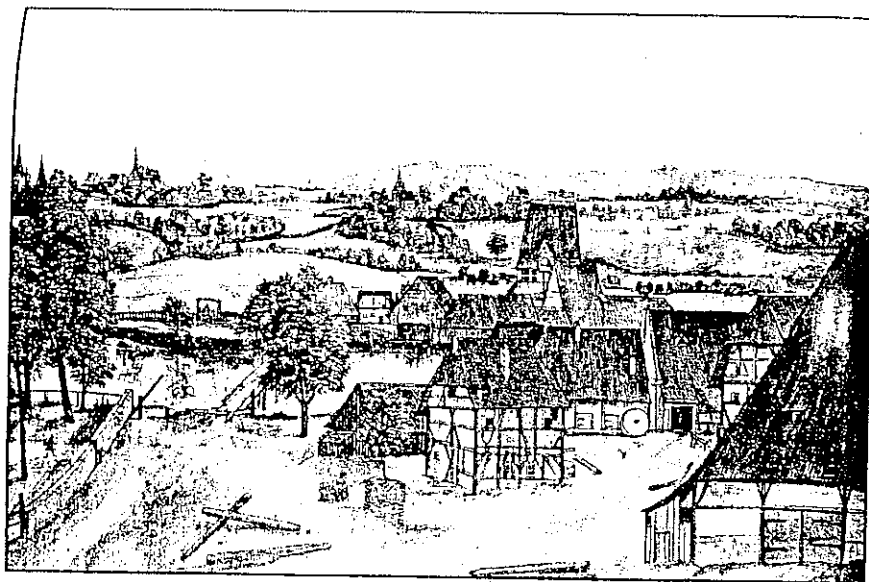
Za jednu z patronek středověké špitální péče byla považována sv. Alžběta Duryňská

Lékaři ve špitálním sále.
Illuminace z 15. století ukazuje pacienty v postelích i ambulatní ošetření

Na zasedáních městské rady se řešily důležité otázky chodu města

Vesnice s krajinou v Německu na konci 15. století (akvarel Albrechta Dürera)

Zemědělské
činnosti
z měsíčního cyklu
v žalláři
z Limoges
(konec 13. století)

Založení vsi lokátorem podle heidelberského rukopisu Saského zrcadla
(první čtvrtina 14. století)

Sklizeň obilí a stříž ovcí podle Hodinek vévody z Berry

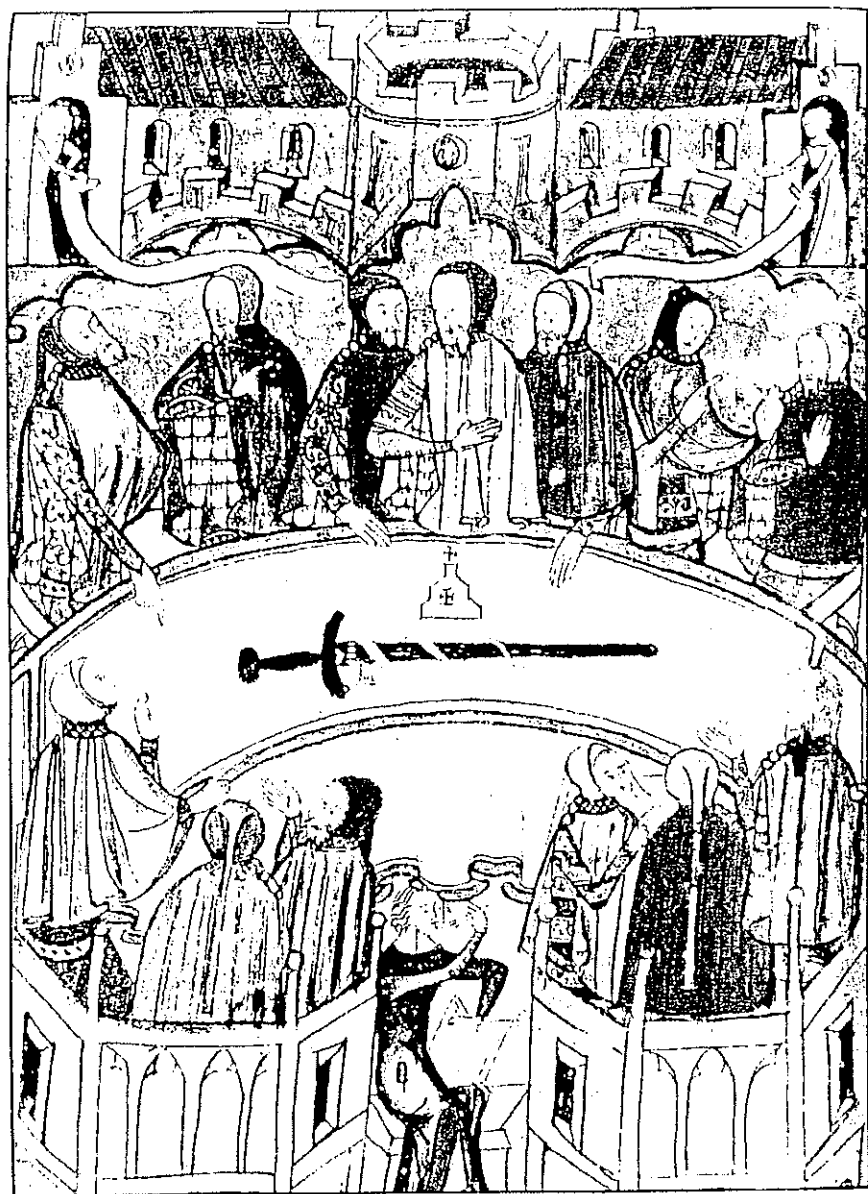
Sedláci ohřívající se u ohně

Skála středověkých trestů byla nesmírně široká

Iniciála M z Mater verborum zobrazuje oběšeného Jidáše. Trestem oběšení bývali ve středověku trestáni často silniční lupiči. Viselci na šibenicích u cest a městských bran působili jako odstrašující příklady

Zasedání městského soudu podle herfordské právní knihy

Sedláci odevzdávají svému pánovi peněžní i naturální dávky

Ve středověku se věřovalo, že čarodějnice mohou svými kouzly přivolat déšť a krupobití

Slet neboli sabbat čarodějnic býval oblíbeným námětem uměleckých zobrazení

Drastický účinek na přihlížející mívalo vpletení rozlámaného těla odsouzence do kola

Stětí bývalo považováno za „čestnější“ způsob popravы

Mocnosti pekelné vyobrazené umělci na stěnách chrámů i stránkách knih vbuzovaly v divácích hrůzu z věčného zatracení, jemuž může propadnout nenapravitelný hříšník

říká Lví srdce, po francouzsku Coeur de Lion a po anglicku Hearth of Lion. Píše se 6. dubna léta Páně 1199, a král sotva přežije tuto noc.

Táhl s malým vojskem sem na jihozápad Francie, k úplně bezvýznamnému hnízdu, které předtím nikdo neznal, které si však teď jako místo, kde zemřel král Richard, získá pochybnou slávu. Tady v Châ-lusu patří rebelskému hraběti Adomatovi z Limoges ubohá pevnost, kterou chtěl Richard Lví srdce dobýt a srovnat se zemí. Náčelník jeho žoldnéřů Mercadier bez námahy vzal ztečí první bašty a vydal se pak s Richardem na obhlídku, aby se poradili o postupu na příští den.

Bylo nepochybné, že pevnost padne; a díky té sebedůvěře si oba počínali lehkomylně. Došli příliš blízko k jedné věži, kterou ještě držel nepřítel, a odtamtud jeden střelec zasáhl krále z kuše do šije mezi krkem a ramenem. Vlastně to nijak těžké zranění nebylo, jenže to celé zbral medikus. Tak dlouho se šťoural nožem kolem rány, aby našel odštěpek, který se ulomil z šípu, až se rána nakonec zanítla. Král dostal horečky.

Mercadier mezitím pevnost dobyl. Zajal i nešťastného střelce a přivlekl ho do tábora. Bertranda Gourдона, jak se ten muž jmenuje, nebylo třeba nutit k výpovědi mučením. Stál za svým činem a prohlásil, že na Richarda střelil proto, že král v dřívějších bojích zabil nejen jeho otce, ale navíc i dva jeho bratry. Richard měl pro rozhořčení střelce pochopení a odpustil mu. Dokonce mu daroval svobodu. Mercadier však střelce potají ponechal ve vazbě, poněvadž zřejmě předpovídal královu smrt. A teď se na něm krutě mstí, přestože král ještě dýchá.

Právem se můžete zeptat, co vlastně anglický král pohledává tady v jihozápadní Francii. To je dlouhá historie, ale já vím, co a jak, protože u královny, která už viděla sedmdesát sedm zim, jsem už mnoho let, i když nejsem tak stará jako ona. Zнала jsem ji, už když byla velmi mladá a oslnivě krásná.

Narodila se v Bordeaux, ale vyrůstala v Poitiers, kde vládl její dědeček. Byl to ochlasta, rošťák a zkurvysyn. Ale taky velice dobrý trubadúr. Eleonora ho skoro neznala. Bylo jí teprve šest let, když zemřel. Její otec, akvitánský vévoda Vilém X., byl chlap jako hora, sílu měl jako medvěd a lidé si vyprávěli, že snědl tolik, co osm lidí dohromady. Přes svou sílu se rozžehnal se světem už v osmatřiceti letech, a protože i jeho jediný syn, Aigret, zemřel velmi mladý, stala se Eleonora jako nejstarší dcera najednou akvitánskou vévodkyní.

Nevím, jestli si o tomto vévodství dovedete udělat obrázek. Aspoň tohle. Zahrnuje nesčetná hrabství a baronie, a některá jména jako Poitiers nebo Armagnac, Perigord nebo Auvergne, Gaskoňsko nebo

Limousin budete i vy určitě znát. Tam všude sedí vazalové akvitánských vévodů, kteří jsou proto mnohem bohatší a mocnější než francouzský král, který byl v těch letech nejen starý, ale také velmi nemocný. A tak není divu, že nasadil všechny páky, aby svého bohužel moc ošklivého syna Ludvíka oženil s krásnou vévodkyní. Oba byli ještě velmi mladí, bylo jim myslím 16 let, a nikdo se jich neptal, co si o tom myslí. Tak to na tehdejších dvorech chodilo vždycky. Byli spolu oddáni v Bordeaux.

Byl už nejvyšší čas, poněvadž krátce nato starý král zemřel a Eleonora, tak jako se zničehonic stala vévodkyní, byla teď najednou královnou Francie a samozřejmě i své milované Akvitánie. Ale její muž, ten Ludvík, se k Eleonoře, která teď – dá se říci – milovala život se vším všudy, vůbec nehodil. Jí se líbila spousta věcí, před nimiž se její svatouškovský manžel, který občas dokonce žil v klášteře, leda třásl hrůzou. V té době jsem přišla ke královně do služby, a tak všechno to hádání dopadalo z bezprostřední blízkosti i na mne.

Pak nadešel den, kdy král své mladé choti oznámil, že chce teď splnit svůj starý slib a táhnout na Jeruzalém. Eleonora samozřejmě neměla vůbec žádnou radost z toho, že má podstoupit tak namáhavou cestu. Odmítnout ale nemohla, a tak se spolu s ostatními dvorními dámami, které musely jet také, rozhodla dopřát si na dlouhé cestě aspoň část toho komfortu, který měla doma. Vojevodci nebyli z obrovského trénu nijak nadšeni. Reptalo i duchovenstvo, které se strachovalo o ctnost poutníků, když se mezi stany potulovalo mnoho služiček a komorných. Na druhé straně člověk přece musí ty mladé lidi chápat. Jenom na cestu do Byzance potřebovalo vojsko skoro pět měsíců a těžko se dá čekat, že by se vojáci tak dlouho zdrželi všech tělesných radostí.

Byzanc byla město, kde se mé paní moc líbilo. Už jen ta poloha na Zlatém rohu a u Marmarského moře, ohromný přístav a nádherný palác. Bylo to město, které vypadalo, jako když je celé z mramoru a diamantů. Eleonora si lebedila v luxusu a nadšeně užívala pocty, jimiž byli hosté zavaleni. Ještě dnes si vzpomínám na jeden večer, kdy se královna vrátila z hostiny v paláci a vyprávěla neuvěřitelné věci. Podlaha byla pokryta lístky růžových květů, víno se pilo z tenoučkých barevných skleniček, servírovala se žabí stehýnka na zlatých mísách a maso se nejedlo rukama nebo nožem, ale podávalo se do úst titěrnými stříbrnými vidličkami, s jejichž používáním museli hosty napřed seznámit.

Eleonora by byla nejraději zůstala v Byzanci celý život, tím spíš že se jí císař Manuel skoro vyzývavě dvořil, ale zbožný (a trochu právem

i žárlivý) Ludvík pořád naléhal, aby se už vyrazilo, což stále znovu vyvolávalo mezi manžely nekonečné spory. V Antiochii se Eleonora setkala se svým ještě docela mladým strýcem Raimundem, který tam měl své sídlo. Mohla se s ním bavit ve své mateřštině, jazykem langue-doc, a tak spolu strávili mnoho krásných hodin. Říkám to se vsí náležitou diskretností. Nechci se ani šfít o tom, proč z křížové výpravy bylo později fiasko. Nakonec se s nepořízenou odtáhlo zase domů, aniž křižáci uviděli Jeruzalém aspoň z dálky.

Manželství se už nedalo zachránit. Jak je to dnes u velkého panstva obvyklé, sešlo se pár duchovních knížat a přesvědčili Svatého otce, že ti dva jsou příliš blízce spřízněni, než aby mohli být právoplatně oddáni. Papež manželství anuloval. Obě dcery, které Eleonora svému Ludvíkovi porodila, zůstaly otcí a Eleonora si podržela své akvitánské vévodství.

Nebyla to žena, která by vydržela žít dlouho sama. Ohlížela se po muži, který by po všech stránkách odpovídal jejím přáním, a našla ho už po čtyřech měsících. Byl to o deset let mladší Jindřich Plantagenet z Anjou, vládce severozápadní Francie. Bylo mu teprve devatenáct let, ale stačil už zplodit dva bastardy, které vychovávali na jeho dvoře. Jindřich a Eleonora teď panovali nad celým západem země, ale při tom nemělo zůstat. Jindřich měl díky své matce jistá práva na anglickou korunu, a když panující král Štěpán z Blois nebyl už s to vyjít se svými barony, uplatnil Eleonorin muž své nároky a skutečně se jako Jindřich II. stal také ještě vládařem Anglie.

Jeho manželství s vášnivou Eleonorou bylo velice bouřlivé a Eleonora přiváděla na svět jednoho syna za druhým. Prvorozený umřel ještě jako malé dítě, a tak se korunním princem stal druhorozený syn Jindřich. Teprve pak následoval Richard jako třetí syn. Nebudu se tady pouštět do líčení politických zmatků oněch let, protože neměly s Richardem osobně skoro nic společného. Jedna smutná epizoda nás však tehdy všechny zdrtila.

Jindřich Plantagenet roku 1162 přemluvil svého přítele a důvěrníka Thomase Becketa, arcijáhna a kancléře jeho říše, aby se stal arcibiskupem v Canterbury. Slíboval si od toho, že Becket bude držet duchovní na uzdě, ale stal se pravý opak. Sotva se Becket stal arcibiskupem, vrátil králi Velkou pečeť kancléře, poněvadž, jak pravil, dvěma pánům – papeži a králi – nelze sloužit. Jindřich zůstal jako opařený. Z jeho přítele Thomase se stal obhájce církve a nebyl dokonce ochoten ani k nějakému kompromisu.

Roztržka mezi nimi se nakonec prohloubila natolik, že Thomas Becket uprchl do Francie, k úhlavním nepřátelům anglického krále.

Odtud se sice ještě vrátil do Anglie, ale nadále zůstal nepohodlným zastáncem církve, a tudíž nutně královým nepoddajným protivráčcem. A pak se to stalo. Jednoho večera roku 1170, když na královském dvoře opět došlo k neblahému sporu, vykřikl Jindřich, rudy vzteky, do kruhu svých mužů: „Cožpak mě nikdo z vás toho kněžoura nezbaví?“ Něco takového člověk může říci, aniž by to myslel opravdu vážně, a při všem nepřátelství měl král svého někdejšího přítele svým způsobem pořád ještě rád. Ale čtyři rytíři z králova okolí vzali ten vášnivý výkřik vážně a zabili arcibiskupa v jeho katedrále. Jako pokání se král později dokonce dal na místě, kde k vraždě došlo, v levé postranní lodi canterburyské katedrály, veřejně zbičovat.

Manželství Jindřicha s Eleonorou se vyvíjelo jako mnohá jiná. Zastupující vášeň, pro kterou oba neviděli slabé stránky toho druhého, nakonec vyprchala, ale kromě ní spolu neměli mnoho společného. Král si teď vydržoval souložnici jménem Rosamunda, dceru jednoho normanského rytíře, a Eleonora se okamžitě začala starat už jen o svého nejmilovanějšího syna Richarda, který se nejprve stal akvitánským vévodou. Byla také vždycky na straně svých synů, když se bouřili proti stále tyranštějšímu otci, byla kvůli nim dokonce uvězněna a musela přihlížet, jak si její muž po Rosamundině smrti docela otevřeně opatřil novou milostnici. Jmenovala se Alice, byla dokonce dcerou francouzského krále a vlastně vyhlédnuta jako Richardova nevěsta. Ale protože se otci líbila, zabral si ji prostě pro sebe. Tak to tehdy chodilo.

Potom, v osmadvaceti letech, zemřel korunní princ Jindřich. Od té chvíle to šlo s otcem rychle z kopce. Richard, který se teď stal následníkem trůnu, dosáhl propuštění své vězněné matky, které už zatím bylo dvaasedesát let, ale stále ještě působila impozantně i skromně, pokorně a zároveň hrdě. Na rozdíl od svého muže, který vůči hledě chátral. Sám pořádal orgie, zatímco jeho lidé hladověli. Obklopoval se šejdíři a děvkami, ztloustil a páchl jako vepř. A znovu v rodině vznikly spory. Fronty byly stále stejné: matka spolu se syny proti otci. Eleonora byla znovu uvězněna a zůstala ve vazbě až do roku 1189, kdy král zemřel a Richard se ujal jeho dědictví.

Ještě předtím, než o rok později Richard vyrazil na křížové tažení, obstarala mu matka nevěstu se skvělým věnem: navarrskou princeznu Berengarii. Jenže se zdálo, že Richard neví, co si s ní počít. Napadlo mi, že nikdy neměl žádnou milostnou historku a že se, na rozdíl od jiných mladých pánů jeho stavu, o ženy skoro vůbec nezajímal. Dvakrát sice sám sebe obvinil z „protipřirozených hříchů“, ale dodneška nevím, co tím měl vlastně na mysli. A také s tím nechci mít nic společného.

Když se král vydal do Svaté země, pokoušela se Eleonora s pomocí hrstky oddaných mužů dozírat na vládní záležitosti, které Richard přenesl na svého mladšího bratra Jana, jemuž se říkalo „Bezzemek“. Tento Jan se ale neustále ocital na hranici velezrady. Udržoval totiž živou korespondenci s francouzským králem, který samozřejmě chtěl Richardovu nepřítomnost využít pro sebe. Dalším zrádcem byl podle mne také kancléř William Longchamps a situace se stala natolik kritickou, že se náš pán musel horempádem dohodnout s pohanským sultánem Saladinem, aby se dostal rychle domů a celou tu mizernou pakáž, která se roztahovala na královském dvoře, vyhnal.

V létě roku 1192 odplula jeho paní Berengaria z přístavu v Akku. Král ji následoval o něco později. Ale zatímco královna bezpečně doplnula do Brindisi, Richardovu loď silné bouře odklonily ze směru, takže nakonec přistál poblíž Benátek. Ve Svaté zemi si Richard svým bouřliváctvím, ale i svým vyjednáváním se Saladinem, které si mnozí vykládali jako zradu, opatřil spoustu nepřátel. Nejvíce ho však nenáviděl Leopold Rakouský. Richardovi muži ho totiž po dobytí Akka hluboce urazili, když zašlapali do bláta jeho korouhev, kterou si chudý vévoda dovolil ve své pyše vztyčit vedle korouhve královny. Podle jiných k tomu došlo, když vévoda chtěl králi sebrat jedno přístřeší u Emaus. Ať tak či onak, právě tomuto Leopoldovi teď Richard padl do rukou.

Stalo se to takto. Po nedobrovolném přistání u toho podivuhodného města, které je prý postaveno na vodě, se král pokusil v doprovodu jediného panoše nepoznan protlouct do země Sasů, kde vládl jeho švagr Jindřich, jemuž Němci říkali „Lev“. Ve městě Vídní se však dopustil osudné chyby, když nechtěje být poznán poslal nakupovat svého panoše, ale dal mu s sebou jen velký kus zlata. To samozřejmě vyvolalo velkou pozornost. Kde přišel ten otrhaný mládenec ke zlatu? Přirozeně nebylo příliš těžké panoše přimět, aby prozradil, kde jeho pán přenocuje.

O králově zajetí se však vypráví i jiná verze. Podle ní se král prozradil sám, když si vlastnoručně opékal kuře, ale zapomněl si předtím stáhnout svůj drahocenný prsten. A podle toho ho prý poznali.

Proti všemu právu – poněvadž všichni křížáci byli pod ochranou církve – Richarda zajali a předali ho jeho úhlavnímu nepříteli Leopoldovi. Ten zase nepovažoval za nic nespravedlivého, když učiní zvláštní potěšení německému císaři Jindřichovi a vydá mu jeho anglického kolegu. A císař – ať ho bůh za to navždycky smaží v pekle – neměl ovšem nic lepšího na práci, než napsat mé královně dopis, v němž stálo, že chce-li dostat zpátky svého syna, musí pouze zaplatit 150 000 marek

ve stříbře. (Poznámka: To odpovídá podle tehdejší hodnoty asi 51 000 kilogramům čistého stříbra; podle dnešní hodnoty je to zhruba 200 milionů korun.)

Eleonora zuřila. Vyhrožovala papeži, že odtrhne anglickou církev od Říma, když on nedokáže chránit křížáka vracejícího se domů. Jenže Řím byl vůči německému císaři fakticky bezmocný a královna brzy neviděla jiné východisko, než toto nejvyšší výkupné, jaké kdo kdy požadoval, vymáchat ze svých poddaných, což vůbec nebylo snadné.

Ze státní pokladny, která byla vinou mizerného hospodaření Jana Bezzemka prázdná, se výkupné zaplatit nedalo. Zbývaly tedy jen daně a dary. Jenže s dary to byl problém. Richard nebyl mezi lidem nijak zvlášť oblíbený a chudým lidem bylo už vůbec jedno, jestli jim panuje nějaký Richard nebo Jan. Bohužel, ale bylo to tak. A tak královně nezbylo než poddaným sáhnout násilím na měšec. Každý svobodník musel odevzdat celou čtvrtinu svého ročního příjmu, kostely a kláštery musely dávat dary a kdo neměl hotové peníze, musel odevzdat dobytek nebo úrodu.

Začátkem ledna roku 1194 měla Eleonora peníze pohromadě a odcestovala přes Kolín nad Rýnem do Mohuče, kde po 13 měsících zajetí mohl syn konečně obejmout matku. Přes Kolín, Brusel a Antverpy se oba vrátili domů. Na ženu, které už bylo značně přes sedmdesát let, to byl obrovský výkon.

Teď však vidí, jak její milovaný syn umírá, a je to už její sedmé dítě, které navzdory zavře oči dřív než jeho matka. Slzy kanou po kdysi tak krásném obličejí a ani strašlivý nářek muže, který Richarda zabil ze zálohy, nemůže zmírnit bolest zoufalé matky.

POHLED DO KALENDÁŘE

- 1157 Narození Richarda jako syna Jindřicha II. Plantageneta z Anjou a o deset let starší Eleonory Akvitánské.
- 1170 Rytíři Jindřicha II. zabíjejí Thomase Becketa v katedrále v Canterbury.
- 1183 Po smrti svého bratra Jindřicha se Richard stává korunním princem.
- 1189 Po smrti krále Jindřicha II. se Richard stává anglickým králem.
- 1190 Začátek křížového tažení.
- 1191 Dobytí Akka a vítězství nad Saladinem u Arsufu.
- 1192 Mír se Saladinem, cesta domů a zajetí.
- 1194 Propuštění za výkupné a návrat do Anglie.
- 1199 Richardova smrt u Châlusu v jihozápadní Francii.
- 1204 Eleonora umírá ve věku asi 83 let.

Téma č. 9

Kultura středověku II

Jiří Pavelka: Symbol a metafora jako výrazové prostředky textu. In: Stachová, Jiřina, ed.: *Symbol v lidském vnímání, myšlení a vyjadřování*. Praha: Filozofický ústav ČSAV, 1992, s. 46–60.

Petrů, Eduard: *Zašifovaná skutečnost. Deset otázek a odpovědí na obranu literární medievalistiky*. Ostrava: Profil, 1972. Je alegorie klíč k tajemství díla?, s. 94–129.

Jiří Pavelka: Epochy a proudy, s. 1–43. Viz Téma č. 4.

Pavelka, Jiří: O poznání, hodnotách a konceptu postmodernismu. Několik poznámek ke změnám paradigmatu euroamerické kultury v letech 1930–1995. *Bulletin Moravské galerie v Brně* 55, 1999, s. 168–173. Viz Téma č. 12.